

Van de redactie

Met steun van de Taalunie heeft de redactie van *Nederlandse Taalkunde* samen met de uitgever en de redacties van *Nederlandse Letterkunde* en *Tijdschrift voor taalbeheersing* in het afgelopen jaar de mogelijkheden tot digitalisering van deze tijdschriften onderzocht. Die verkenning heeft ertoe geleid dat de drie tijdschriften met ingang van het komend jaar niet alleen in papieren vorm, maar ook digitaal zullen verschijnen. Taalkundige artikelen zullen zowel op papier als digitaal gepubliceerd worden, terwijl de rubrieken *Forum*, *Boekbesprekingen*, *Signalementen*, *Uit de tijdschriften* en *Ontvangen boeken* voortaan uitsluitend digitaal zullen verschijnen op een nieuwe website van uitgever Van Gorcum. Toegang tot de digitale artikelen is voorbehouden aan abonnees van *Nederlandse Taalkunde*. De rubrieken zijn vrij toegankelijk.

Met deze verandering zal een jaargang *Nederlandse Taalkunde* in het vervolg geen vier maar drie papieren afleveringen omvatten (te verschijnen in april, september en december). De nieuwe afleveringen zullen echter omvangrijker zijn dan het huidige gemiddelde nummer, zodat de ruimte voor artikelen *de facto* toeneemt. De verandering geeft ons ook aanleiding tot het in het leven roepen van een nieuwe rubriek *Discussie* die we zowel in de papieren als in de digitale versie willen opnemen. In deze rubriek zullen artikelen rond een actueel taalkundig werk of onderwerp worden samengebracht. Suggesties voor deze rubriek worden evenals nieuwe kopij met belangstelling ontvangen.

Rectificatie

Wegens een technische fout bij de uitgever stond in *Nederlandse Taalkunde* 12-3 de titel van het artikel van Ronny Boogaart, Pieter Byloo, Janneke Diepenveen, Theo Janssen en Jan Nuyts onvolledig vermeld (blz. 236). De titel luidt: Modale verschillen tussen België en Nederland in het CGN.

Naar een corpusgebaseerde, cognitief-functionele verklaring van de woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen

GERT DE SUTTER*

Abstract

This paper investigates one of the most intricate types of syntactic variation in Dutch, viz. the order of the participle and the auxiliary verb in Dutch bipartite clause final verb clusters. Despite the massive attention this type of variation has received in earlier research, two fundamental issues remain unresolved: (i) which set of linguistic variables determine native speakers' choices for participle-first or auxiliary-first word order, and how do these variables relate to each other (e.g., which variable has the greatest impact?); (ii) what is the cognitive-functional difference between both word order variants? The present study aims at clarifying these issues by conducting a multivariate corpus analysis of 10 language-internal (prosodic, morphosyntactic, semantic, discursive) variables. Building on a data set of 2390 corpus instances, all extracted from the Belgian high-quality newspaper *De Standaard* (part of the CONDIV corpus), the analysis reveals that the kind of word order variation at hand can be adequately described, explained and predicted on the basis of 8 variables, with the variable 'nature of the auxiliary verb' as the most determining one. On the basis of these results, it is argued that the syntactic alternation is (at least partially) motivated by cognitive mechanisms. More specifically, it is hypothesised that the participle-first word order is the basic word order on which language users fall back in circumstances of heavy processing demands, whereas participle-final word order is considered a sociostylistic option that can be chosen in circumstances where processing is relatively easy.

* Het onderzoek waarvan hier verslag gedaan wordt, werd uitgevoerd aan de K.U.Leuven (Onderzoekseenheid QLVL) in het kader van het FWO-project *De stratificatie van het bovenregionale Nederlands in Vlaanderen* (G.0086.03). Ik dank mijn promotoren, Dirk Geeraerts en Dirk Speelman, alsook Stefan Grondelaers, Timothy Coleman en een anonieme reviewer voor opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel. Correspondentie-adres: Departement Vertaalkunde, Hogeschool Gent, Groot-Brittanniëlaan 45, B-9000 Gent, <gert.desutter@hogent.be>, <<http://webs.hogent.be/gertdesutter>>.

I Inleiding

De afgelopen jaren is zowel binnen de neerlandistiek als daarbuiten een toenemende interesse voor diverse aspecten van syntactische variatie waar te nemen. Het gaat daarbij zowel om intralinguale als interlinguale, om intraconstructionele als interconstructionele, om descriptieve als om theoretische aspecten van syntactische variatie. Zo zijn er bijvoorbeeld enorme inspanningen geleverd om de geografische verspreiding van allerlei syntactische kenmerken in kaart te brengen (zie bv. Kortmann & Schneider 2004, Barbiers et al. 2005/2006) en, daarop voortbouwend, om de syntactische verwantschap / afstand tussen talen en taalvariëteiten te meten (zie bv. Dahl 2005, Spruit 2005). Vanuit een andere invalshoek is ook de vraag aan bod gekomen welke variabelen en cognitief-functionele principes taalgebruikers sturen bij de keuze tussen twee of meer concurrerende varianten (zie bv. Hawkins 1994, Grondelaers 2002, Gries 2003). Naast die taaldescriptieve en -explanatorische onderzoeken is tot slot nog nagedacht of syntactische variatie in een theoretisch taalmodel geïncorporeerd moet worden en, zo ja, op welke manier dat moet gebeuren. Voorbeelden van dergelijke variatiegevoelige modellen zijn stochastische optimaliteitstheorie (Koontz-Garboden 2001) en zogenaamde *usage-based* theorieën als constructiegrammatica (Goldberg 1995) en *emergent grammar* (Bybee & Hopper 2001).

Hoewel die inspanningen een beter inzicht in de aard, functie, verspreiding en theoretische status van syntactische variatie opgeleverd hebben, blijft een aantal zaken in het onderzoeks domein onderbelicht en daardoor moeilijk vatbaar. Een van die zaken is ongetwijfeld de variatie van elementen binnen één constituent (zogenaamde *intraconstituentenvariatie*), zoals bv. de relatieve volgorde van prenominale adjectieven (Wulff 2003), die, in tegenstelling tot fenomenen van *interconstituentenvariatie* (variatie tussen twee of meer volledige constituenten, zoals bv. de al dan niet extraponering van een voorzetselconstituent) veel minder aandacht gekregen hebben en daardoor relatief onbekend zijn. Die ondervertegenwoordiging heeft ernstige repercussies voor de representativiteit van de reeds verworven inzichten, en dan in het bijzonder voor dat type onderzoek dat zich bezighoudt met de analyse van de determinerende krachten van syntactische variatie, i.e. de variabelen en principes die de keuze tussen syntactische varianten bepalen. Immers, vermoed kan worden dat aan intraconstituentenvariatie op zijn minst gedeeltelijk andere variabelen en principes ten grondslag liggen dan aan interconstituentenvariatie. Zo is bijvoorbeeld maar moeilijk in te zien hoe een voor interconstituentenvariatie belangrijk principe als pragmatische waarde (*topic/focus*) een invloed zou kunnen hebben op de interne geleiding van een constituent. Dat intraconstituentenvariatie misschien wel op een andere manier geregeld dient te worden dan interconstituentenvariatie blijkt verder ook uit het feit dat de kwantitatieve woordvolgordematen zoals die ontwikkeld zijn door Givón (1988), Hawkins (1994) en Wasow (2002) niet gebruikt kunnen worden om de woordvolgorde binnen een constituent te voorspellen.

In de huidige studie willen we tegemoet komen aan die bedenking door een welbekend type van intraconstituentenvariatie te bestuderen dat bekend staat om zijn kluwen van interagerende krachten: de variabele woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen die opgebouwd zijn uit een deelwoord en een hulpwerkwoord. Zoals genoegzaam bekend, kan het hulpwerkwoord in dergelijke contexten zowel voor als na het deel-

woord staan. In het eerste geval spreekt men van de *rode volgorde* [aux+part] (voorbeeldzin 1a), in het tweede geval van de *groene volgorde* [part+aux] (voorbeeldzin 1b):

- (1) a Vandaar dat de Russische politie op basis van die nieuwe wetgeving in 1996 reeds drie raids heeft uitgevoerd. (DS)¹
 b Vandaar dat de Russische politie op basis van die nieuwe wetgeving in 1996 reeds drie raids uitgevoerd heeft.

Ondanks het feit dat in vroeger onderzoek al meermaals vastgesteld is dat diverse types variabelen een bepalende rol spelen bij de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode volgorde [aux+part] (zie paragraaf 2 voor een literatuuroverzicht), is het nog steeds niet duidelijk (i) hoe die variabelen zich precies tot elkaar verhouden in hun effect op de woordvolgorde en (ii) wat het functionele verschil is tussen de groene [part+aux] en de rode volgorde [aux+part]. De belangrijkste reden daarvoor is het gebrek aan voldoende statistische toetsing, en meer bepaald de ontstentenis aan multivariate statistische analyses. Het merendeel van het vroegere onderzoek heeft zich namelijk hoofdzakelijk geconcentreerd op het effect van één variabele op de keuze voor de groene [part+aux] of de rode volgorde [aux+part], zonder de gelijktijdige invloed van andere potentieel relevante variabelen onder controle te houden (monovariaat onderzoek). Daardoor is weliswaar duidelijk geworden dat verschillende variabelen onafhankelijk van elkaar een invloed hebben op de woordvolgordekeuze, maar is het nog steeds een onopgehelderde zaak welke van de reeds geïntroduceerde variabelen nu een echt relevante bijdrage leveren (gegeven de bijdrage van de andere variabelen), welke variabelen het sterkst doorwegen bij de bepaling van de woordvolgorde en in welke mate de woordvolgordevariatie verklaard en voorspeld kan worden op basis van die variabelen. Mede als een gevolg van die beperkte kennis in de precieze set van variabelen en de onderlinge relaties tussen die variabelen is ook het inzicht in de manier waarop de volgordevarianten precies functioneren, nog steeds erg beperkt.

In de huidige studie willen we een poging ondernemen om die kwesties te verhelderen. In een eerste (kwantitatieve) stap zal daartoe met behulp van een multivariate statistische analyse (logistische regressieanalyse) de relatie tussen de effecten van de 10 frequentst genoemde taalinterne verklarende variabelen op de keuze voor de groene [part+aux] of de rode woordvolgorde [aux+part] bestudeerd worden.² Het corpusmateriaal dat daarvoor gebruikt zal worden, kan in het algemeen gekarakteriseerd worden als hedendaags supraregionaal Belgisch Nederlands (i.c. artikelen uit de kwaliteitskrant *De Standaard*). Die multivariate analyse zal ons op een objectieve en kwantitatieve manier inzicht verschaffen over de relatieve sterkte van die variabelen, de eventuele redundantie van bepaalde variabelen en de mate waarin we in staat zijn om de syntactische alternatie te verklaren en te voorspellen.

1 Tenzij anders vermeld, zijn alle voorbeelden in deze studie geattesteerde zinnen (meer bepaald uit de Belgische kwaliteitskrant *De Standaard* (DS)) of paradigmatische varianten van geattesteerde zinnen. Paradigmatische varianten worden enkel gecreëerd in de context van geattesteerde voorbeelden.

2 Het huidige onderzoek is niet het eerste dat gebruik maakt van een logistische regressieanalyse om de simultane invloed van verschillende types variabelen op de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde te karteren: in De Sutter et al. (2003) en Swerts & van Wijk (2005) zijn daartoe al eerder pogingen ondernomen. Het huidige onderzoek verschilt van de beide vorige analyses door de exclusieve focus op taalinterne mechanismen en de expliciete doelstelling om de relevantie van alle eerder geïntroduceerde taalinterne variabelen voor de verklaring en voorspelling van de woordvolgordevariatie te evalueren.

Omdat een statistische analyse nooit het eindpunt kan zijn van een taalkundige studie, worden de resultaten van die analyse in een tweede (kwalitatieve) stap als aanknopingspunt gebruikt om een nieuw, datagebaseerd verklaringsmodel te ontwikkelen waarin we de coëxistentie van de groene [part+aux] en de rode [aux+part] woordvolgorde in het hedendaagse Nederlands op een meer linguïstische manier trachten te vatten. Meer bepaald zullen we op basis van de variabelen die blijkens de multivariate analyse een significante bijdrage leveren tot de verklaring en voorspelling van de woordvolgordevariatie, argumenteren dat de woordvolgordevariatie (minstens gedeeltelijk) verklaard kan worden in termen van productiedruk.

Het materiaal in dit artikel is als volgt over de verschillende paragrafen verdeeld. In paragraaf 2 bieden we een beknopt overzicht van vroeger (empirisch) onderzoek. Dat overzicht zal leiden tot de identificatie van 10 taalinterne variabelen, waarvan we de onderlinge verhoudingen en de globale verklarende en voorspellende kracht zullen bepalen aan de hand van een logistische regressieanalyse (paragraaf 4). Alvorens tot de bespreking van die resultaten over te gaan, wordt in paragraaf 3 wel eerst nog aandacht besteed aan de methodologische grondslagen van het onderzoek (presentatie van het corpus, dataselectie en data-analyse). Aan de hand van de resultaten van de multivariate analyse wordt in paragraaf 5 het verklaringsmodel voor de woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen uitgewerkt en in paragraaf 6 wordt deze studie afgesloten met een samenvatting van de bevindingen van de studie en mogelijke perspectieven voor toekomstig onderzoek.

● 2 Beknopt literatuuroverzicht

Zoals gezegd heeft de relatieve positie van het deelwoord en het hulpwerkwoord in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen de afgelopen eeuw heel wat pennen in beweging gebracht. Naast een aantal formeel-autonome (bv. Sturm 1990), diachrone (bv. Coussé 2003) en taalattitudinele (bv. De Hoop & Smabers 1987) studies kan het merendeel van het onderzoek naar de groene [part+aux] en de rode [aux+part] woordvolgorde gekarakteriseerd worden als synchroon, taalgebruiksgebaseerd en theorieneutraal (zie bv. Meeussen & Vanacker 1951, Pauwels 1953, Sassen 1963, De Schutter 1964, 1976 en 1996, Haeseryn 1990, Pardoën 1991, Swerts 1998, Hartsuiker & Westenberg 2000, Swerts & Van Wijk 2005, De Sutter et al. 2003, 2005 & 2007). Gegeven de doelstellingen van de huidige studie zullen we ons in het navolgende overzicht beperken tot de taalinterne variabelen die in dat laatste type onderzoek aan bod gekomen zijn (zoals gezegd gaat het daarbij hoofdzakelijk om monovariante studies). Het gaat daarbij om prosodische, morfologisch-syntactische, semantische en discursieve variabelen. Tabel 1 geeft een overzicht van de onderzochte variabelen; per variabele wordt in de linker- en rechterkolom de waarde gegeven die de voorkeur voor een van de beide woordvolgordes doet stijgen (communis opinio in eerdere studies).

Type variabele	Waarde voor groene wvo [part+aux]	Verklarende variabele	Waarde voor rode wvo [aux+part]
Prosodische variabelen	> 3 syllaben	Afstand tussen voorafgaand zinsaccent en deelwoordaccent (in termen van onbeklemtoonde syllaben)	< 2 syllaben
	< 2 syllaben	Afstand tussen volgend zinsaccent en deelwoordaccent (in termen van onbeklemtoonde syllaben)	> 3 syllaben
Morfosyntactische variabelen	Niet-scheidbaar samengesteld deelwoord	Morfologische structuur van het deelwoord	Scheidbaar samengesteld deelwoord
	Aanwezig	Aan- vs. afwezigheid van een laatste zinsplaats	Afwezig
	Kort	Lengte van het middenstuk	Lang
	Definiet preverbaal nomen	Definietheid van de laatste preverbale constituent	Indefiniet preverbaal nomen
	Niet-inherente preverbale constituent	Inherentie van de laatste preverbale constituent	Inherente preverbale constituent
	Semantische variabele	Copula	Aard van het finiete werkwoord
Discursieve variabele	Voorafgaande groene wvo	Syntactische persistentie	Voorafgaande rode wvo

Tabel 1: Overzicht van de eerder onderzochte taalinterne variabelen.

Aan de hand van de **prosodische variabelen** in tabel 1 heeft men in eerder onderzoek willen nagaan in welke mate de keuze voor een van de volgordevarianten afhankelijk is van de prosodische structuur van de zin. De hypothese (De Schutter 1996) daarbij is dat de ideale prosodische structuur van de Nederlandse zin uit een afwisseling van 1 beklemtoonde syllabe en 2 à 3 onbeklemtoonde syllaben bestaat (voorbeeldzin 2). In gevallen waar de beklemtoonde syllaben gescheiden zijn door minder dan 2 of meer dan 3 onbeklemtoonde syllaben kan de volgordeflexibiliteit in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep, die uit een onbeklemtoond hulpwerkwoord en een beklemtoond deelwoord bestaat, gebruikt worden om de optimale prosodische structuur te vrijwaren. Wanneer de *afstand tussen het deelwoordaccent en het voorafgaande accent* minder dan 2 onbeklemtoonde syllaben bedraagt (voorbeeldzin 3a), kan de rode woordvolgorde [aux+part] gebruikt worden om het beklemtoonde preverbale woord van het beklemtoonde deelwoord te scheiden (voorbeeldzin 3b). Wanneer de afstand groter is dan 3 onbeklemtoonde syllaben (voorbeeldzin 4a), dan kunnen taalgebruikers ervoor opteren om de groene woordvolgorde [part+aux] te gebruiken, zodat het beklemtoonde deelwoord dichter bij het voorafgaande beklemtoonde woord geplaatst wordt (voorbeeldzin 4b). Dezelfde redenering geldt ook voor de accentstructuur aan het eind van de werkwoordelijke eindgroep: wanneer de *afstand tussen het deelwoordaccent en het volgende accent* minder dan 2 onbeklemtoonde syllaben bedraagt

(voorbeeldzin 5a), dan kan de groene woordvolgorde [part+aux] gebruikt worden om het beklemtoonde deelwoord te scheiden van een beklemtoond postverbaal woord (voorbeeldzin 5b). Wanneer de afstand groter is dan 3 onbeklemtoonde syllaben (voorbeeldzin 6a), kan het beklemtoonde deelwoord naar achteren gehaald worden (de rode volgorde [aux+part]) om de afstand met het volgende beklemtoonde woord te verkleinen (voorbeeldzin 6b) (- = geen accent, / = secundair accent, // = hoofdaccent).³

- (2) (dat) we daar toen een onbekende gezien hebben
 - - - // - - / - -
- (3) a (dat) er toen ineens een beeld verschenen is
 // - / - -
 b (dat) er toen ineens een beeld is verschenen
 // - - / -
- (4) a (dat) we daar toen een onbekende hebben gezien
 - - // - - - - /
 b (dat) we daar toen een onbekende gezien hebben
 - - // - - / - -
- (5) a (dat) het had gepraat met bronnen dichtbij Dole en Kemp
 - - / - //
 b (dat) het gepraat had met bronnen dichtbij Dole en Kemp
 - / - - //
- (6) a (dat) er gepoogd was zijn reputatie te breken
 - / - - - - // -
 b (dat) er was gepoogd zijn reputatie te breken
 - - / - - - // -

In een aantal onderzoeken heeft men empirische evidentie gevonden voor die zgn. accentueringshypothese. Die evidentie is overigens niet beperkt tot gesproken taaldata (Swerts 1998, Swerts & Van Wijk 2005); ook in geschreven materiaal blijkt de accentstructuur van de zin invloed te hebben op de woordvolgordekeuze (De Sutter et al. 2007).

Naast de prosodische variabelen zijn er in het verleden ook heel wat **morfosyntactische variabelen** onderzocht (zie o.a. Haeseryn 1990 en De Sutter 2005 voor een overzicht). Zo merken de meeste onderzoeken een belangrijk effect van de *morfologische structuur van het deelwoord*: wanneer het deelwoord scheidbaar samengesteld is (bv. *opge-maakt*), dan is de kans op een rode volgorde [aux+part] groter dan wanneer het deelwoord niet-scheidbaar samengesteld is (bv. *gemaakt*). Een andere morfosyntactische variabele die frequent vermeld wordt, is de *af- vs. aanwezigheid van een laatste zinsplaats* (de positie na de werkwoordelijke eindgroep): bij ontstentenis van een laatste zinsplaats (voorbeeldzin 7a) is de kans op een rode volgorde [aux+part] groter dan wanneer een laatste zinsplaats de zin afsluit (voorbeeldzin 7b).

3 Voorbeeldzinnen (2), (3a), (3b) en (5a) komen uit De Schutter (1996:215); voorbeeldzinnen (4b) en (6a) zijn geattesteerde zinnen (DS), de andere zinnen zijn paradigmatische varianten.

- (7) a (dat) de ervaring van de jongste maand mij zwaar *heeft geschokt*. (DS)
 b (dat) ze nooit *weggestoken heeft dat ze elke dag een glas gin drinkt*. (DS)

Eerder onderzoek vermeldt ook een effect van de *lengte van het middenstuk*: hoe groter de afstand tussen het onderschikkend voegwoord en de eindgroep, hoe groter de kans op een rode volgorde [aux+part] (voorbeeldzinnen 8a en 8b).

- (8) a (dat) *Buyoya daarin* vernoemd werd. (DS)
 b (dat) *de hervormingen voor het gerecht niet met de juiste personen in het gerecht* werden besproken. (DS)

Ook de invloed van de *definietheid van de laatste preverbale constituent* is al meermaals onderzocht. Daarbij is duidelijk geworden dat een indefiniete preverbale constituent (voorbeeldzin 9a) de kans op een rode volgorde [aux+part] doet stijgen in vergelijking met definiete preverbale constituenten (voorbeeldzin 9b).

- (9) a (dat) ze *een goed werkstuk* heeft afgeleverd. (DS)
 b (dat) hij *de partij* gesteund heeft. (DS)

Tot slot is er nog een effect van de *inherentie van de laatste preverbale constituent* geobserveerd: wanneer de preverbale constituent deel uitmaakt van een werkwoordelijke vaste verbinding (voorbeeldzin 10a), stijgt de kans op een rode volgorde [aux+part] (vergeleken met preverbale constituenten die geen deel uitmaken van een vaste verbinding; voorbeeldzin 10b).

- (10) a (dat) geen *aandacht* werd *bested* aan de financiering van het plan. (DS)
 b (dat) verscheidene van haar aanhangers *weggezuiverd* werden. (DS)

Een variabele die het midden houdt tussen een morfosyntactische variabele en een **semantische variabele** is de *aard van het finiete werkwoord*. Traditioneel wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen *zijn* als koppelwerkwoord, *zijn* als passief hulpwerkwoord, *zijn* als hulpwerkwoord van tijd, *hebben* en *worden*. Wanneer niet zozeer de vorm of de syntactische functie van die werkwoorden het voorwerp van onderzoek uitmaakt, maar het onderscheid tussen een adjectivische, toestandsgerichte interpretatie van het deelwoord (wanneer het gecombineerd wordt met *zijn* als koppelwerkwoord; voorbeeldzin 11a) en een verbale interpretatie van het deelwoord (wanneer het gecombineerd wordt met een van de andere finiete werkwoorden; zin 11b), spreken we niet meer over een morfosyntactische, maar over een semantische variabele (zie *ANS* 1997:110, 961, 1067).

- (11) a (dat) dergelijke vluchten in de Verenigde Staten al sinds 1987 *verboden zijn*. (DS)
 b (dat) ze door de nazi's *waren geroofd*. (DS)

Algemeen wordt aangenomen dat in eindgroepen waarbij het finiete werkwoord *zijn* als koppelwerkwoord gebruikt wordt, enkel de groene volgorde [part+aux] mogelijk is. Wanneer de eindgroep een vervoegde vorm van *hebben*, *worden*, *zijn* als passief hulpwerkwoord

of *zijn* als hulpwerkwoord van tijd bevatten, dan zijn de twee volgordes mogelijk. Er zijn ook onderlinge verschillen tussen de leden van die laatste groep werkwoorden opgetekend, maar over de precieze aard van die verschillen bestaat in de literatuur geen eensgezindheid.

Tot slot is ook nog het effect van de **discursieve variabele** *syntactische persistentie* onderzocht. Met *syntactische persistentie* wordt het psycholinguïstische proces bedoeld waarbij een taalgebruiker een bepaald recent geactiveerd syntactisch patroon recycleert. Voor de groene [part+aux] en rode [aux+part] woordvolgorde hebben Hartsuiker & Westenberg (2000) in een psycholinguïstisch experiment aangetoond dat taalgebruikers vaker de groene woordvolgorde [part+aux] kiezen wanneer ze eerder aan de groene volgorde [part+aux] blootgesteld waren (voorbeeldzin 12a) en, omgekeerd, vaker de rode volgorde [aux+part] gebruiken wanneer ze voordien geconfronteerd werden met een rode volgorde [aux+part] (voorbeeldzin 12b).

- (12) a Begin deze week zei Groer, die een jaar lang gezwegen had, in een vraag-
 gesprek dat er gepoogd was zijn reputatie te breken. (DS)
 b dat hij in Harrisburg meteen zijn vrouw had gebeld en haar had verteld dat
 zij en de kinderen het mooiste zijn wat hem in zijn leven is overkomen.
 (DS)

Naast de variabelen in tabel 1 is in vroeger onderzoek ook nog het effect van een drietal andere variabelen onderzocht, m.n. zinstype (hoofdzin vs. bijzin), de aard van het voegwoord en tempus. Die variabelen worden zowel om praktische (m.n. om de studie overzichtelijk te houden) als om inhoudelijke redenen (de variabelen hebben een veeleer perifere status binnen het onderzoeksdomen) niet opgenomen in de huidige studie. De twee eerstgenoemde variabelen zijn onder controle gehouden in deze studie (we bestuderen enkel bijzinnen die ingeleid worden door het grammaticaal verbindend voegwoord *dat*; zie paragraaf 3), zodat het effect van die variabelen het algemene beeld dat uit de multivariate analyse naar voren zal komen niet kan vertekenen. De laatste variabele is niet onder controle gehouden, maar voorbereidende analyses hebben duidelijk gemaakt dat er geen significant effect is op de keuze voor de groene [part+aux] of de rode [aux+part] woordvolgorde.

3 Data

3.1 Dataselectie en -extractie

De empirische fundamenten die ten grondslag liggen aan de huidige studie bestaan uit reële, spontaan geproduceerde taaluitingen die aan het digitale, niet-geannoteerde CONDIV-corpus geschreven Nederlands onttrokken zijn (Grondelaers et al. 2000). In plaats van alle tweeledige werkwoordelijke eindgroepen uit het CONDIV-corpus te extraheren, hebben we ervoor geopteerd om enkel de attestaties uit de corpuscomponent met het hedendaagse supraregionale materiaal van de Vlaamse kwaliteitskrant *De Standaard* te analyseren (formeel geschreven Belgisch Nederlands). Het gaat daarbij meer bepaald om artikelen die geschreven zijn in de periode augustus tot en met december 1996 en in een van de volgende rubrieken verschenen zijn: *binnenlands nieuws* en *buitenlands nieuws*,

cultureel nieuws, commentaar en opinie, courant en weerpraatje, tv-tips en filatelie (n = 3607513). Door enkel formeel geschreven Belgisch Nederlands te selecteren, neutraliseren we het eventueel onderliggende effect van taalexterne variabelen als *regio*, *register* en *periode*, zodat de resultaten van de analyses naar de invloed van de taalinterne variabelen niet vertekend kunnen zijn door die eventuele taalexterne beïnvloeding.⁴

Aan de geselecteerde corpuscomponent werden alle tweeledige werkwoordelijke eindgroepen onttrokken die opgebouwd zijn uit een deelwoord en een vervoegde vorm van het hulpwerkwoord *hebben*, *zijn* of *worden*, voor zover die zich bevinden in een complementzin ingeleid door het grammaticaal verbindend voegwoord *dat*.

Met behulp van de reguliere-expressiefunctie in het corpuslinguïstische programma *Abundantia Verborum* (Speelman 1997) werden de relevante attestaties uit de corpora geëxtraheerd. Door het ongeannoteerde karakter van het CONDIV-corpus en de hoge graad van specificiteit van de selectiecriteria werden de geëxtraheerde attestaties manueel gecontroleerd op hun relevantie. De zoekopdracht leverde voor de betreffende CONDIV-component 2390 relevante observaties op, die als volgt over de beide woordvolgordevarianten verdeeld zijn:

Groene volgorde [part+aux]	Rode volgorde [aux+part]
33.01% (789/2390)	66.99% (1601/2390)

Tabel 2: Absolute en relatieve proporties van de groene [part+aux] en rode [aux+part] woordvolgorde in de dataset.

Tegen de achtergrond van de onderzoeksresultaten in De Sutter et al. (2005) is het geen verrassing dat de rode volgorde [aux+part] twee derde van de dataset inneemt. Daar werd namelijk vastgesteld dat taaluitingen die gekarakteriseerd kunnen worden als formeel geschreven Nederlands zonder interactie en met een hoge mate van redactionele controle, zoals het materiaal in *De Standaard*-component van het CONDIV-corpus, een grotere kans hebben om in de rode volgorde [aux+part] voor te komen.

3.2 Data-annotatie

In een volgende stap werden alle observaties geannoteerd voor de responsvariabele *woordvolgorde* en voor 10 verklarende variabelen, m.n. de 9 variabelen uit tabel 1 en 1 nieuwe variabele, met name *frequentie van het deelwoord*. Die laatste variabele is aan het onderzoek toegevoegd, omdat uit eerder, vergelijkbaar multivariaat onderzoek naar syntactische alternatiepatronen vastgesteld is dat de frequentie van de variërende elementen een belangrijke rol kan spelen bij de keuze tussen syntactische alternatieven (zie bv. Wulff 2003).

4 Uiteraard is daarmee niet gezegd dat er absoluut geen sprake meer kan zijn van een macro- of microregionale of stilistische beïnvloeding. Zo kan bijvoorbeeld de eventuele invloed van de regionale afkomst van de verschillende journalisten niet gecontroleerd worden. Wij gaan ervan uit dat een volledige controle van de dataset in wezen onmogelijk is en slechts nuttig is indien er duidelijke aanwijzingen zijn om een extra controle uit te voeren. Op basis van de beschikbare literatuur kunnen dergelijke aanwijzingen niet gevonden worden.

Meer nog dan het annoteren van de data zelf was de meest tijdrovende bezigheid het ontwikkelen van een set van criteria die de objectieve (non-intuïtieve) en systematische identificatie van de verschillende waarden in het concrete taalgebruik mogelijk maakt (i.e. de operationalisering van de variabelen). Wegens ruimtelijke beperkingen beperken we ons tot een beknopte weergave van de operationaliseringscriteria. Voor een volledige behandeling van de operationaliseringsprocedures kan men terecht in De Sutter (2005) of, voor de eerste 7 variabelen, in De Sutter et al. (2007).

#	Verklarende variabele	Waarden
1	Afstand tussen voorafgaand woordaccent en deelwoordaccent (in termen van onbeklemtoonde syllaben)	{0-1, 2-3, >3}
2	Afstand tussen deelwoordaccent en volgend woordaccent (in termen van onbeklemtoonde syllaben)	{0-1, 2-3, >3}
3	Morfologische structuur van het deelwoord	{scheidbaar samengesteld, niet-scheidbaar samengesteld}
4	Grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd	{complement van het hoofdwerkwoord, complement van een preverbaal hoofd, adjunct/geen laatste zinsplaats}
5	Lengte van het middenstuk	{0-2, 3-5, 6-8, 9-11, 12-14, >14} woorden
6	Informatiewaarde van het laatste preverbale woord	{hoge informatiewaarde, intermediaire informatiewaarde, lage informatiewaarde}
7	Inherentie van het laatste preverbale inhoudswoord	{inherent, niet-inherent}
8	Aard van het finiete werkwoord	{koppelwerkwoord, hulpwerkwoord van tijd, hulpwerkwoord van het passief <i>zijn</i> , hulpwerkwoord van het passief <i>worden</i> , onclassificeerbaar}
9	Syntactische persistentie	{voorafgaande groene vwo [part+aux], voorafgaande rode vwo [aux+part], geen voorafgaande werkwoordelijke eindgroep}
10	Frequentie van het deelwoord	{0-∞}

Tabel 3: Overzicht van de taalinterne variabelen met hun respectievelijke waarden (deze studie).

Voor de twee prosodische variabelen in het onderzoek, *afstand tussen voorafgaand woordaccent en deelwoordaccent* (variabele #1 in tabel 3) en *afstand tussen deelwoordaccent en volgend woordaccent* (variabele #2 in tabel 3) werd het aantal onbeklemtoonde syllaben geteld tussen het deelwoordaccent en het woordaccent van het laatste preverbale inhoudswoord enerzijds (variabele #1) en het deelwoordaccent en het woordaccent van het eerste postverbale inhoudswoord anderzijds (variabele #2) (inhoudswoorden zijn substantieven, adjectieven, bijwoorden of werkwoorden). Bij die telling werd om voor de hand liggende redenen geen rekening gehouden met het aantal onbeklemtoonde syllaben van het

eventueel interveniërende hulpwerkwoord, omdat we anders de responsvariabele in de verklarende variabele zouden incorporeren. Bij de berekening van de prosodische afstand tussen het deelwoordaccent en het laatste preverbale accent zou de afstand bij eindgroepen in de rode woordvolgorde [aux+part] dan namelijk steevast 1 of 2 onbeklemtoonde syllaben groter zijn dan bij eindgroepen in de groene volgorde [part+aux], aangezien het onbeklemtoonde hulpwerkwoord zich tussen het deelwoordaccent en het laatste preverbale accent bevindt. Omgekeerd zouden bij de berekening van de prosodische afstand tussen het deelwoordaccent en het eerste postverbale accent de eindgroepen in de groene volgorde [part+aux] 1 of 2 extra onbeklemtoonde syllaben bevatten in vergelijking met eindgroepen in de rode volgorde [aux+part]. Om een vertekening van de resultaten te vermijden, tellen we daarom het aantal syllaben van het onbeklemtoonde hulpwerkwoord niet mee. In voorbeeldzin (13) tellen we met andere woorden 3 in plaats van 5 onbeklemtoonde lettergrepen:

- (13) (dat) ze voor het vaderland worden gedaan. (DS)
 // - - (- -) - /

Gebaseerd op de resultaten van vroeger onderzoek, gaan we voor dit onderzoek uit van de hypothese dat een te klein interval met onbeklemtoonde syllaben aan het begin van de eindgroep (afstand = 0-1 syllaben) de rode volgorde [aux+part] stimuleert, terwijl een te groot interval aan het begin van de eindgroep (afstand > 3 syllaben) de kans op een groene volgorde [part+aux] doet stijgen; referentiepunt is het ideale scenario: afstand = 2-3 syllaben. Aan het eind van de eindgroep stimuleert een te klein interval met onbeklemtoonde syllaben (afstand = 0-1 syllaben) de groene volgorde [part+aux], terwijl een te groot interval (afstand > 3 syllaben) de kans op een rode volgorde [aux+part] doet stijgen (zelfde referentiepunt).

De operationalisering van de variabele *morfologische structuur van het deelwoord* (variabele #3 in tabel 3) was onproblematisch: scheidbaar samengestelde deelwoorden bevatten een eenvoudig te identificeren (beklemtoond) scheidbaar deel (bv. *òp-gemaakt* vs. *gemààkt*). Op basis van de resultaten van vroeger onderzoek vertrekken we van de hypothese dat scheidbaar samengestelde deelwoorden, vergeleken met niet-scheidbaar samengestelde deelwoorden, het gebruik van de rode volgorde [aux+part] stimuleren.

De oorspronkelijke variabele *aan- vs. afwezigheid van een laatste zinsplaats* (zie tabel 1) hebben we voor deze studie gedeeltelijk gehercodeerd tot de variabele *grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd* (variabele #4 in tabel 3). Naast het feit of er al dan niet een laatste zinsplaats aanwezig is in de zin, incorporeert de nieuwe variabele ook de syntactische functie en het hoofd van de laatste zinsplaats, waardoor we op een diepgaandere manier de eventuele associatie tussen de laatste zinsplaats en de volgorde in de eindgroep kunnen bestuderen. Zo wordt een onderscheid gemaakt tussen zinnen zonder laatste zinsplaats (voorbeeldzin 14), zinnen met een laatste zinsplaats die fungeert als een complement van een preverbaal hoofd (een substantief, adjectief of bijwoord; voorbeeldzin 15), zinnen met een laatste zinsplaats die fungeert als een complement van een verbaal hoofd (i.c. het deelwoord; voorbeeldzin 16) en zinnen met een laatste zinsplaats die fungeert als een adjunct (voorbeeldzin 17). Het verschil tussen een complement en een adjunct kan als volgt omschreven worden: de eerste categorie completeert het hoofd

semantisch en wordt door het hoofd geselecteerd, terwijl de tweede categorie semantisch en syntactisch een losse toevoeging is bij het hoofd. Tot de complementen worden bijvoorbeeld het subject en de objecten van de zin gerekend, omdat het aantal en de aard ervan afhangt van het hoofdwerkwoord. Typische adjuncten zijn bijwoordelijke bepalingen.

- (14) (dat) ze voor het vaderland *worden gedaan*. (DS)
 (15) (dat) precies hier het verschroeide [lijk]_{hoofd} *werd gevonden van een Afrikaan die al dood geweest moet zijn toen het vuur uitbrak?* (DS)
 (16) (dat) ze nooit [weggestoken]_{hoofd} *heeft dat ze elke dag een glas gin drinkt*. (DS)
 (17) (dat) de Vlaamse regering *heeft [geknoeid]_{hoofd} bij de aanstelling van Marc Clémeur tot intendant van de Vlopera*. (DS)

Hoewel het onderscheid tussen de complementen en adjuncts op het eerste gezicht duidelijk lijkt, waren niet alle attestaties in onze dataset even makkelijk te coderen. Ook de identificatie van het type hoofd (preverbaal of verbaal) was niet altijd even eenvoudig. Om die problemen het hoofd te bieden, hebben we in De Sutter et al. (2007) een aantal criteria ontwikkeld aan de hand waarvan de data in onze dataset zonder problemen ingedeeld konden worden in de betreffende categorieën.

Aangezien uit een voorbereidende analyse ook nog bleek dat het verschil tussen de afwezigheid van een laatste zinsplaats en een laatste zinsplaats die als adjunct fungeert, niet significant is, zullen die beide categorieën verderop samengenomen worden. Gebaseerd op het eerdere onderzoek naar het effect van deze variabele verwachten we dat de aanwezigheid van een laatste zinsplaats (vs. de afwezigheid van een laatste zinsplaats) de keuze voor de groene volgorde [part+aux] bevordert. Over de aard en de richting van het effect van de syntactische functie van de laatste zinsplaats kan op basis van de beschikbare literatuur niets gezegd worden.

De operationalisering van de variabele *lengte van het middenstuk* (variabele #5 in tabel 3) was eenvoudig: het aantal woorden tussen de complementeerder *dat* en het begin van de eindgroep werd geteld. Zo heeft het middenstuk in voorbeeldzin (17) een lengte van 3 woorden (*de gesmokkelde diamanten*). De hypothese is dat de lengte van het middenstuk positief correleert met het gebruik van de rode woordvolgorde [aux+part]: hoe meer woorden in het middenstuk, hoe groter de kans op een rode volgorde [aux+part].

De zesde variabele in tabel 3, *informatiewaarde van de laatste preverbale constituent*, is gebaseerd op de oorspronkelijke variabele *definietheid van de laatste preverbale constituent* (zie tabel 1). Die laatste variabele heeft het nadeel dat er enkel een onderscheid gemaakt wordt tussen definiete en indefiniete nomina en dat woorden uit andere woordklassen genegeerd worden. Om die reden is ervoor geopteerd om de laatste preverbale constituent in onze dataset naar woordsoort te classificeren. De volgende categorieën werden onderscheiden: nomina + verba + telwoorden versus adjectieven + adverbia versus pronomina + conjuncties + preposities. De reden waarom sommige van de woordklassen in één groep terecht gekomen zijn, is zowel technisch als inhoudelijk van aard. De technische reden is dat de verschillen tussen de 8 woordklassen niet altijd statistisch significant waren; op basis van een gepartitioneerde chi-kwadraatanalyse konden de verschillende woordklassen gehergroepeerd worden in 3 hoofdgroepen. De inhoudelijke reden is dat de leden van elk nieuw samengesteld groepje een soortgelijke informatiewaarde hebben: het groepje

met de nomina, verba en telwoorden kunnen omschreven worden als hoog informatief (ze leveren een inhoudelijke bijdrage aan de zin), adjectieven en adverbia als intermediair informatief (die hebben veeleer een modifierende functie) en preposities, conjuncties en pronomina als laag informatief (ze hebben veeleer een syntactische of discursieve functie dan dat ze een puur inhoudelijke of modifierende bijdrage leveren). Uit eerder onderzoek was al gebleken dat indefiniete nomina (vs. definiete nomina) de kans op een rode volgorde [aux+part] doen stijgen. Wanneer we nu aannemen dat indefiniete nomina een hogere informatiewaarde hebben dan definiete nomina (omdat ze een nieuwe referent introduceren), dan kunnen we bij uitbreiding verwachten dat de mate van informatiewaarde positief zal correleren met het gebruik van de rode volgorde [aux+part] (hoe groter de informatiewaarde, hoe meer rode volgordes [aux+part]).

Als laatste puur morfosyntactische variabele is er de *inherentie van de laatste pre-verbale constituent* (variabele #7 in tabel 3). De operationalisatie van die variabele was minder evident, omdat er geen eenduidige definitie is van de term *inherentie*. Inherente zinsdelen worden verondersteld een nauwe semantische band te hebben met het hoofdwerkwoord, maar wat daaronder precies verstaan moet worden, is allesbehalve duidelijk. In de literatuur is men het er wel over eens dat een aantal types zinsdelen als inherent beschouwd kunnen worden. Het gaat dan onder meer om naamwoordelijke delen van een gezegde, bepalingen van gesteldheid, noodzakelijke bepalingen van richting en het niet-werkwoordelijk deel van een vaste verbinding (zie ANS 1997:1350-1352). In deze studie is er om operationele redenen voor geopteerd om voorlopig enkel te focussen op die laatste categorie van inherente zinsdelen, namelijk het niet-werkwoordelijke deel van een vaste verbinding (bv. *in staat zijn*). Om de detectie van dat type inherente zinsdelen op objectieve gronden te laten gebeuren, hebben we met behulp van een statistische analyse de aantrekkingskracht berekend tussen het deelwoord en het nomen dat onmiddellijk aan de eindgroep voorafgaat. Van een inherent zinsdeel kan namelijk verwacht worden dat het statistisch significant vaker voorkomt in de buurt van het werkwoord dan een niet-inherent zinsdeel. We zijn er daarbij van uitgegaan dat de overgrote meerderheid van de inherente zinsdelen die we in deze studie op het oog hebben een nomen bevatten dat zich onmiddellijk voor de eindgroep bevindt (zie De Sutter et al. 2007 voor een rechtvaardiging van deze handswijze). Met behulp van de *Log Likelihood Ratio* test zijn we op die manier voor alle nomen-deelwoordparen in onze data nagegaan welke paren significant vaak in elkaars buurt voorkomen en welke niet. Van die eerste categorie nemen we aan dat we ze als vaste werkwoordelijke verbinding kunnen beschouwen, de tweede categorie bevat de niet-vaste verbindingen. De statistische analyse heeft onder meer de volgende vaste verbindingen gedetecteerd: *een vraag stellen, rekening houden met, een rol spelen, aandacht besteden aan, een beslissing nemen, gebruik maken van, een afspraak maken, beslag nemen op, ter beschikking stellen, geld kosten*. Gebaseerd op eerder onderzoek is de hypothese dat vaste werkwoordelijke verbindingen (vs. niet-vaste verbindingen) de keuze voor de rode volgorde [aux+part] stimuleren.

Ook de variabele die het midden houdt tussen een morfosyntactische en een semantische variabele, de *aard van het finiete werkwoord* (variabele #8 in tabel 3), was niet eenvoudig te operationaliseren. De identificatie van het type hulpwerkwoord, en dan vooral het onderscheid tussen het koppelwerkwoord *zijn* en de andere gebruikswijzen van *zijn*, heeft menig taalkundige kopbrekens bezorgd (bv. Lenz 1993). Om ons niet te

hoeven baseren op vage semantische criteria (wordt een toestand of een werking uitgedrukt?) hebben we een algoritme ontwikkeld dat in staat is om de aard van het finiete werkwoord te identificeren (aangezien de aard van het finiete werkwoord onlosmakelijk verbonden is met de aard van het deelwoord, wordt daarmee ook de aard van het deelwoord gedetecteerd: adjectivisch of werkwoordelijk gebruikt deelwoord). Het algoritme maakt gebruik van etymologische informatie (bv. is het deelwoord waarmee het finiete werkwoord gecombineerd wordt een historisch deelwoord, zoals *vermist?*), contextuele indicatoren (bv. staat er een handelend voorwerp ingeleid door *door* in de context?), probabiliteiten (wat is de kans voor een bepaald deelwoord om als adjectief gebruikt te worden?) en morfosyntactische disambiguateoren (kan het deelwoord waarmee het finiete werkwoord gecombineerd wordt, geprefigeerd worden door *on-*?). In De Sutter (2005) wordt het algoritme in extenso besproken. Voor de analyse in paragraaf 4 onderscheiden we tussen *zijn* als koppelwerkwoord (voorbeeldzin 18), passief *zijn* (voorbeeldzin 19), *worden* (voorbeeldzin 20) en hulpwerkwoord van tijd (voorbeeldzin 21). Daarnaast zijn er ook een aantal deelwoorden die op basis van het algoritme niet geclassificeerd konden worden (voorbeeldzin 22). Op basis van eerder onderzoek verwachten we dat eindgroepen met koppelwerkwoorden enkel in de groene volgorde [part+aux] verschijnen.

- (18) (dat) polio of kinderverlamming sinds 1960 *uitgeroeid is* in Joegoslavië. (DS)
- (19) (dat) zijn bezittingen in de VS door Washington *bevroren waren*. (DS)
- (20) (dat) ze in Bhutan zwaar *werden gediscrimineerd*. (DS)
- (21) (dat) de EU haar ultimatum *had verlengd*. (DS)
- (22) (dat) de toeschouwers de indruk krijgen dat het stuk op waargebeurde feiten *gebaseerd is*. (DS)

Voor de variabele *syntactische persistentie* (variabele #9), die nog nooit onderzocht is in een corpusstudie, zijn we in de context voorafgaand aan de werkwoordelijke eindgroep op zoek gegaan naar een andere werkwoordelijke eindgroep. De span waarbinnen gezocht werd, was 10 zinnen. Om als voorafgaande werkwoordelijke eindgroep te kunnen gelden, moest aan de volgende criteria voldaan worden: (i) de eindgroepen moeten minstens tweeledig zijn en (ii) de volgorde van de elementen moet principieel variabel zijn. Dat betekent dus dat een voorafgaande eindgroep uit drie of meer werkwoordelijke elementen kan bestaan, infinitieven kan bevatten en gelokaliseerd kan zijn in een hoofd- of bijzin. Een voorbereidende gepartitioneerde chi-kwadraatanalyse heeft echter duidelijk gemaakt dat de verschillende types voorafgaande eindgroepen gehergroepeerd kunnen worden in twee basistypes: het groene [part+aux] en het rode [aux+part] type. De herclassificatie in twee groepen werd uitgevoerd door te kijken naar de positie van het deelwoord ten opzichte van het eerst bepalende hulpwerkwoord.⁵ Op basis van het eerdere (psycholinguïstische) onderzoek verwachten we dat een voorafgaande eindgroep in groene volgorde [part+aux] de keuze voor de groene volgorde [part+aux] in de targeteindgroep zal bevorderen en dat

5 Het groene basistype bevat de volgende eindgroepen: [aux+part], [te inf+part], [aux/inf+part] en [aux+inf+part]. Het rode basistype bevat [aux+part+inf], [part+aux], [part+te inf], [aux/part+inf] en [part+aux+inf].

omgekeerd een voorafgaande eindgroep in rode volgorde [aux+part] de keuze voor de rode volgorde [aux+part] in de targeteindgroep stimuleert.

De laatste variabele die in deze studie bestudeerd zal worden, is de *frequentie van het deelwoord* (variabele #10). Aan elk deelwoord in onze dataset werd aan de hand van de frequentie-informatie in een onafhankelijke bron, met name de Celex database (Baayen et al. 1993), de lemmafrequentie van het corresponderende werkwoord toegevoegd. De tien meest frequente werkwoorden waren *zijn*, *hebben*, *worden*, *kunnen*, *gaan*, *komen*, *zegen*, *zien*, *maken* en *staan*. Aangezien het hier om een nieuwe variabele gaat, kan voor deze variabele geen hypothese opgesteld worden.

4 Logistische regressieanalyse

In deze paragraaf gaan we na wat het effect is van de 10 net opgesomde variabelen op de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde. Zoals aangekondigd zullen we het effect van die variabelen meten in een multivariate analyse, waarbij het effect van de geselecteerde variabelen niet onafhankelijk van elkaar bepaald zal worden, maar ten opzichte van elkaar. Op die manier komen we te weten welke van de eerder geïntroduceerde variabelen de keuze voor de groene [part+aux] of de rode [aux+part] volgorde significant beïnvloeden en welke niet (hebben sommige variabelen een identiek effect en zijn ze daarom redundant?), wat de relatieve impact is van de significante variabelen (welke variabele heeft de grootste invloed?), wat het collectieve effect is van alle variabelen op de woordvolgorde (het collectieve effect kan namelijk meer zijn dan de simpele optelsom van de verschillende individuele effecten) en in welke mate de woordvolgorde voorspeld kan worden op basis van de geselecteerde variabelen.

De statistische techniek die we daarvoor gebruiken, heet binaire logistische regressie en is zonder twijfel een van de meest populaire technieken om de invloed van een resem verklarende variabelen op een binaire responsvariabele (i.c. de rode volgorde [aux+part] of de groene volgorde [part+aux]) te meten. Daarbij wordt aan elke verklarende variabele een waarde toegekend die de relatieve impact op de woordvolgorde weergeeft, gecontroleerd voor de impact van alle andere variabelen. In tabel 4, die een samenvattend overzicht geeft van de resultaten van de logistische regressieanalyse⁶, vindt men die waarde in de kolom 'odds ratio' (verder o.r.). Een o.r. > 1 betekent dat de gegeven verklarende variabele de keuze voor de rode woordvolgorde [aux+part] bevordert, terwijl een o.r. < 1 de groene volgorde [part+aux] stimuleert. Hoe verder de waarde van 1 verwijderd is, hoe groter de relatieve impact van de betreffende variabele: een variabele met een o.r.-waarde van 18.30 (hulpwerkwoord van tijd) heeft dus een grotere impact op de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde dan een variabele met een o.r.-waarde van 7.82 (passief *zijn*). De asterisken na de o.r.'s geven de graad van significantie aan (* p < .05, ** p < .01, *** p < .001).

⁶ De analyse werd uitgevoerd met behulp van het statistische softwarepakket R 2.2.1 (2005). Om multicollineariteitsproblemen te vermijden, hebben we geen interactietermen opgenomen (V.I.F. < 10).

Verklarende variabele	Waarde	Odds ratio Exp(β)
Aard van het finiete werkwoord	<i>Koppelwerkwoord</i>	
	Hulpwerkwoord van tijd	18.30 ***
	Passief zijn	7.82 ***
	Worden	11.73 ***
	Onclassificeerbaar	4.34 ***
Morfologische structuur van het deelwoord	<i>Niet-scheidbaar samengesteld</i>	
	Scheidbaar samengesteld	3.87 ***
Lengte van het middenstuk	<i>0 woorden</i>	
	3-5 woorden	2.03 ***
	6-8 woorden	2.29 ***
	9-11 woorden	2.29 ***
	12-14 woorden	2.57 **
	>14 woorden	1.98
Informatiewaarde van het laatste preverbale woord	<i>Laag</i>	
	Intermediair	1.41
	Hoog	1.94 ***
Syntactische persistentie	<i>Voorgaande groene cluster</i>	
	Geen voorgaande cluster	1.72 ***
	Voorgaande rode cluster	3.28 ***
Inherentie van het laatste preverbale inhoudswoord	<i>Geen vaste verbinding</i>	
	Vaste verbinding	2.26 ***
Grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd	<i>Adjunct/geen laatste zinsplaats</i>	
	Complement van V	0.47 ***
	Complement van pre-N	1.21
Afstand tot voorgaand woordaccent	<i>>3 syllaben</i>	
	0-1 syllabe	0.86
	2-3 syllaben	1.11
Afstand tot volgend woordaccent	<i>>3 syllaben</i>	
	0-1 syllabe	1.00
	2-3 syllaben	0.97
Frequentie van het deelwoord		$\beta = 2.44^{E-06} **$

Tabel 4: Resultaten van de logistische regressieanalyse.

Alvorens de resultaten van de logistische regressieanalyse te bespreken, merken we nog op dat de categorische variabelen in ons statistisch model (i.c. alle variabelen behalve *frequentie van het deelwoord*) uitgesplitst zijn volgens de verschillende waarden die ze kunnen aannemen en dat elk van die waarden apart geëvalueerd wordt. Een van de waarden van elke categorische variabele fungeert daarbij als referentiewaarde (de gecursiveerde waarden in tabel 4). Dat betekent in concreto dat het effect van die waarde gelijkgeschakeld wordt met 0 waardoor het als maatstaf gebruikt kan worden om het effect van de andere waarden van die categorische variabele op de responsvariabele te meten. Zo ziet men bijvoorbeeld dat voor de variabele *aard van het finiete werkwoord* de waarde 'koppelwerkwoord' als referentiewaarde gebruikt is en dat de waarde 'hulpwerkwoord van tijd' in vergelijking met de referentiewaarde de kans op een rode volgorde [aux+part] (vs. de groene volgorde

[part+aux]) meer dan 18 keer doet stijgen. Wanneer de eindgroep een finiet werkwoord in de vorm van 'passief zijn' bevat, is de kans op een rode volgorde [aux+part] bijna 8 keer zo groot als bij een eindgroep met een koppelwerkwoord.⁷

Uit tabel 4 blijkt in de eerste plaats dat 8 van de 10 geselecteerde variabelen een significant effect hebben op de keuze voor een van de woordvolgordevarianten. Van die 8 variabelen kan met andere woorden gezegd worden dat ze een uniek effect hebben op de woordvolgordekeuze dat niet herleidbaar is tot het effect van een van de andere variabelen. Het gaat om de *aard van het finiete werkwoord*, de *morfologische structuur van het deelwoord*, de *informatiewaarde van het laatste preverbale woord*, de *inherentie van het laatste preverbale woord*, de *lengte van het middenstuk*, de *grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd*, *syntactische persistentie* en *frequentie van het deelwoord* (omdat die laatste variabele geen categorische, maar een continue variabele is, kunnen we geen o.r. berekenen; in plaats daarvan geven we de equivalente regressiecoëfficiënt β). Merk echter op dat niet alle waarden binnen deze variabelen statistisch significant zijn. De waarden *lengte van het middenstuk*: > 14 woorden, *informatiewaarde van het laatste preverbale woord*: intermediair en *grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd*: complement van een preverbaal hoofd zijn, gegeven het effect van alle andere waarden, niet significant. De enige twee verklarende variabelen die als geheel niet-significant (en dus redundant) zijn, zijn de beide prosodische variabelen *afstand tussen het voorgaande woordaccent en het deelwoordaccent* en *afstand tussen het deelwoordaccent en het volgende woordaccent*.

Op zichzelf hoeft het uiteraard niet te verwonderen dat prosodische variabelen in een dataset met enkel geschreven taaluitingen geen significante rol spelen. Desondanks weerlegt die vaststelling de assumptie dat prosodische karakteristieken ook een invloed kunnen uitoefenen op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen (zie De Schutter 1996), althans wat het hier bestudeerde hedendaagse formele Belgische Nederlands betreft. In toekomstig onderzoek zal van andere types geschreven materiaal vastgesteld moeten worden of ze al dan niet beïnvloed worden door het accentueringspatroon in de zin. Daarbij moet wel vermeden worden dat de invloed van de prosodie onafhankelijk van de andere significante variabelen bestudeerd wordt: wanneer men namelijk het effect van de beide prosodische variabelen apart bestudeert, dan kan wel een statistisch significant effect op de woordvolgorde vastgesteld worden (zie De Sutter et al. 2007 voor een verslag van dat onderzoek). Het is pas in de confrontatie met de andere significante variabelen dat het effect van de beide prosodische variabelen in onze dataset het onderspit

7 Anders dan in sommige andere studies zijn we er niet a priori van uitgegaan dat eindgroepen met een koppelwerkwoord enkel in de groene volgorde [part+aux] kunnen voorkomen. Gegeven het prestigieuze karakter van de rode volgorde [aux+part] (zie bv. Haeseryn 1990) houden we er rekening mee dat koppelwerkwoorden in het concrete taalgebruik ook in de rode volgorde [aux+part] gebruikt worden. Bij een eerste blik op de output van het algoritme dat gebruikt is om de aard van het finiete werkwoord vast te stellen, blijkt dat geen onterechte beslissing geweest te zijn: om en bij de 15% van de koppelwerkwoorden blijkt namelijk in de rode volgorde [aux+part] voor te komen. Het gaat daarbij om zinnen als (*dat*) *ze erin was geslaagd de rust enigszins te herstellen in Karachi* (zie ook voorbeeldzin 11a) en zinnen met zogenaamde pseudodeelwoorden als (*dat*) *opnieuw een meisje was vermist*, (*dat*) *zijn boek op sensatie is belust*, (*dat*) *zelfs het meest gestrenge bankgeheim niet is opgewassen tegen kwade trouw* (DS). Omdat er voldoende variatie is in eindgroepen met een koppelwerkwoord is, hoeft ook de keuze voor het koppelwerkwoord als referentiewaarde in de logistische regressieanalyse geen bezwaar te vormen (indien er geen of nauwelijks variatie was geweest, dan had men kunnen inbrengen dat de o.r.'s van de andere waarden artificieel opgeblazen wordt).

delft. Toekomstig onderzoek moet zich met andere woorden ook van multivariate statistische technieken bedienen om na te gaan of het effect van prosodie in andere types taal-materiaal een prominenter rol speelt dan in het hier bestudeerde taalregister. Daarnaast kunnen uiteraard ook andere types prosodische karakteristieken aan bod komen, zoals bijvoorbeeld de afstand tot het focusaccent.

Dat de andere 8 variabelen wél een significant effect hebben op de keuze voor de groene [part+aux] of de rode [aux+part] volgorde betekent natuurlijk niet dat ze allemaal een even grote bijdrage leveren. Uit de o.r.'s blijkt namelijk dat de waarde *hulpwerkwoord van tijd* (o.r. = 18.30) de grootste impact heeft op de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] woordvolgorde, gevolgd door *worden* (o.r. = 11.73) en passief *zijn* (o.r. = 7.82). Dat betekent dat de kans op een rode volgorde [aux+part] respectievelijk meer dan 18, 11 en 7 keer hoger ligt dan de kans op een groene volgorde [part+aux] wanneer men eindgroepen met een hulpwerkwoord van tijd, het hulpwerkwoord *worden* en het passief hulpwerkwoord *zijn* vergelijkt met eindgroepen met een koppelwerkwoord. Die resultaten bevestigen niet alleen wat uit eerder onderzoek al duidelijk geworden was, met name dat niet-koppelwerkwoorden de kans op een rode volgorde [aux+part] vergroten, de logistische regressieanalyse maakt ook een vergelijking tussen de kracht van het effect van de niet-koppelwerkwoorden mogelijk (hulpwerkwoord van tijd > worden > passief zijn) en maakt daarenboven duidelijk dat hun effect uniek is ten aanzien van de andere waarden in het model (het kan niet herleid worden tot het effect van een van de andere waarden).

Dat geldt ook voor alle andere significante variabelen in het logistische regressiemodel, zoals *de morfologische structuur van het deelwoord*, dat na de variabele *aard van het finiete werkwoord* de grootste invloed heeft op de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde. Uit onze analyse blijkt meer bepaald dat een scheidbaar samengesteld deelwoord (bv. *opgemaakt*) bijna 4 keer vaker in de rode volgorde [aux+part] voorkomt dan een niet-scheidbaar samengesteld deelwoord (bv. *gemaakt*) (o.r. = 3.87). Dat resultaat laat zien dat het effect van de morfologische structuur van het deelwoord zoals dat al in eerder monovariaat onderzoek naar voren gekomen was ook in confrontatie met de effecten van de andere variabelen behouden blijft.

Verder kan uit tabel 4 opgemaakt worden dat de variabele *syntactische persistentie* eveneens een uniek heeft op de woordvolgordevariatie: wanneer een rode volgorde [aux+part] voorafgaat dan is de kans dat een rode volgorde [aux+part] gekozen wordt meer dan 3 keer groter in vergelijking met gevallen waar een groene volgorde [part+aux] voorafgaat. Het persistentie-effect, dat voorheen nog nooit in een corpusgebaseerde setting onderzocht was, ligt daarmee volledig in de lijn van de resultaten van vroeger psycholinguïstisch onderzoek. Indien geen werkwoordelijke eindgroep voorafgaat, dan is de keuze voor de rode volgorde [aux+part] iets minder sterk (o.r. = 1.72).

De variabele met een iets minder krachtige invloed op de woordvolgorde dan syntactische persistentie is *de lengte van het middenstuk*: langere middenstukken doen de kans op een rode volgorde [aux+part] om en bij de 2 keer stijgen in vergelijking met een kort middenstuk van 0-2 woorden (o.r.'s variëren van 2.03 tot 2.57). Die resultaten bevestigen eveneens eerdere onderzoeksresultaten.

Ook de *aanwezigheid van een werkwoordelijke vaste verbinding* (bv. *aandacht besteden aan*) doet de kans op een rode volgorde [aux+part] meer dan 2 keer zo snel stijgen (o.r. = 2.26), hetgeen overeenkomt met de verwachting op basis van eerder onderzoek.

Hoewel de net genoemde variabelen allemaal de kans op een rode volgorde [aux+part] doen stijgen, stimuleert een van de opgenomen variabelen de groene volgorde [part+aux]: wanneer de *grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd* de vorm aanneemt van een *complement van V*, dan daalt de kans op een rode volgorde [aux+part] meer dan twee keer (o.r. = 0.47) in vergelijking met een zin zonder laatste zinsplaats of een laatste zinsplaats met adjunctfunctie. Uit eerder onderzoek was al gebleken dat de aanwezigheid van een laatste zinsplaats de kans op een rode volgorde [aux+part] doet dalen (wat door ons onderzoek bevestigd wordt), maar het huidige onderzoek voegt daaraan nog toe dat ook de syntactische functie van de laatste zinsplaats een rol speelt bij de bepaling van de woordvolgorde.

De variabele die de woordvolgorde het minst sterk beïnvloedt, is de *informatiewaarde van het laatste preverbale woord*. Wanneer het laatste preverbale woord een hoge informatiewaarde heeft (een nomen, werkwoord of telwoord), dan doet het de kans op een rode volgorde [aux+part] bijna twee keer zoveel stijgen in vergelijking met preverbale woorden met een lage informatiewaarde (preposities, conjuncties, pronomina) (o.r. = 1.94). Die bevindingen lopen parallel met de bevindingen van eerder monovariaat onderzoek, waar vastgesteld werd dat indefiniete nomina die zich net voor de eindgroep bevinden de kans op een rode volgorde [aux+part] doen stijgen in vergelijking met de minder informatieve definitieve nomina (definietheid wijst nl. op het feit dat de lezer al bekend is met de referent waarnaar het nomen verwijst).

Een laatste variabele die de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde beïnvloedt, is de *deelwoordfrequentie*. De resultaten van de multivariate analyse laten zien dat er een positieve correlatie is tussen deelwoordfrequentie en de rode volgorde [aux+part]: hoe hoger de frequentie, hoe groter de kans op een rode woordvolgorde [aux+part] ($\beta = 2.44^{E-06}$). Aangezien het hier een nieuwe variabele betreft, kunnen we het effect ervan niet vergelijken met eerder onderzoek.

Wat uit de bespreking van het individuele effect van de variabelen blijkt, is dat hun effect op de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde grosso modo identiek is aan wat in eerder monovariaat onderzoek vastgesteld is (voor zover ze daar al onderzocht zijn). Dat wil hoegenaamd niet zeggen dat onze multivariate aanpak geen toegevoegde waarde heeft ten opzichte van het monovariante onderzoek. Immers, door het effect van de geselecteerde variabelen in een multivariate analyse te onderzoeken, zijn we nl. te weten gekomen dat de prosodische variabelen in confrontatie met het effect van de andere variabelen geen significante bijdrage leveren aan de verklaring van de woordvolgordevariatie. Daarenboven zijn we in staat gebleken om de kracht van het effect van de variabelen die wel significant zijn onmiddellijk met elkaar te vergelijken: de achterliggende methodologie en analyse zijn nl. dezelfde voor alle variabelen (in tegenstelling tot het monovariante onderzoek), wat een directe vergelijking van de verschillende variabelen mogelijk maakt.

Naast de evaluatie van de individuele variabelen kan men op basis van een logistische regressieanalyse ook nagaan hoe succesvol het regressiemodel in het algemeen is, of, anders geformuleerd, hoeveel van de geobserveerde variatie het model met de 10

variabelen kan verklaren en voorspellen. De verklarende waarde van een model wordt gemeten door de onverklaarde variatie in een model zonder verklarende variabelen (een zogenaamd dummy model) te vergelijken met het statistische model dat de 8 significante variabelen bevat (d.i. het geïnformeerde model). Hoe groter het verschil is tussen de onverklaarde variatie in het dummy model en de onverklaarde variatie in het geïnformeerde model, hoe beter het geïnformeerde model de variatie kan verklaren. In ons geval daalt de onverklaarde variatie van 3031.8 in het dummy model naar 2325.7 in het geïnformeerde model. Die daling van 706.1 is statistisch significant (model χ^2 : $df = 22$, $p < .0001$), hetgeen betekent dat de kans dat de vastgestelde daling in onverklaarde variatie toe te schrijven is aan het toeval kleiner is dan 1 op 10000.

De voorspellende kracht van het model gaan we na met behulp van de concordantiemaat (c-maat). Voor het logistische regressiemodel dat we op onze data gefit hebben, geeft de c-maat (na 100 bootstrapherhalingen) aan dat de woordvolgorde in 80.3% van de gevallen correct voorspeld wordt aan de hand van de 8 significante variabelen.

Samenvattend kunnen we zeggen dat uit de logistische regressieanalyse gebleken is dat 8 semantische, morfosyntactische en discursieve verklarende variabelen simultaan de woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen bepalen. Op basis van die 8 variabelen zijn we in staat om het leeuwendeel van de variatie in onze dataset te beschrijven, verklaren en voorspellen. Voor het eerst in meer dan een halve eeuw rood/groen-onderzoek hebben we op die manier een fenomeen onder controle gekregen dat traditioneel als een van de meest complexe types van syntactische variatie in het Nederlands beschouwd wordt. In de afsluitende paragraaf komen we terug op de implicaties van deze doorbraak voor verder onderzoek.

● 5 Naar een cognitief-functioneel verklaringsmodel voor de woordvolgordevariatie

Nu we een beter zicht gekregen hebben op de set van taalinterne variabelen die de keuze voor de rode [aux+part] of de groene [part+aux] volgorde stuurt, rest ons nog de vraag hoe we de resultaten van de multivariate analyse precies moeten interpreteren. Waarom, bijvoorbeeld, komen hoogfrequente deelwoorden significant vaker voor in de rode woordvolgorde [aux+part]? En waarom doen postverbaal gerealiseerde complementen de voorkeur voor een groene volgorde [part+aux] stijgen?

In wat volgt willen we een poging ondernemen om een verklaring te bieden voor het effect van de verschillende significante variabelen in het logistische regressiemodel. We zullen daarbij argumenteren dat 5 van de 8 significante variabelen geïnterpreteerd kunnen worden in termen van cognitieve verwerkingskosten (*cognitive cost* of *processing effort*; zie Clifton & Duffy 2001, Gries 2003). Onder cognitieve verwerkingskosten verstaan we de mate van cognitieve inspanningen die taalgebruikers moeten leveren om een taaluiting te produceren (spreken of schrijven) of te percipiëren (horen of lezen). Meer bepaald zullen we aantonen dat taalgebruikers de groene woordvolgorde verkiezen boven de rode volgorde in omstandigheden waar de cognitieve verwerkingskosten van de taaluiting hoog zijn.

5.1 *Cognitieve verwerkingskosten als verklaring voor de woordvolgordekeuze: het effect van de deelwoordfrequentie*

Bij onze zoektocht naar een linguïstisch afdoende interpretatie van de effecten van de verschillende significante variabelen nemen we het effect van de deelwoordfrequentie als uitgangspunt. Laten we eerst in herinnering brengen dat uit de resultaten van de multivariate analyse naar voren kwam dat frequente deelwoorden vaker in de rode volgorde [aux+part] voorkomen dan minder frequente deelwoorden. Wanneer we die observatie combineren met de wetenschap dat de frequentie van een woord iets zegt over de mate waarin dat woord cognitief verankerd en toegankelijk is, en dus iets zegt over de snelheid en het gemak waarmee dat woord verwerkt wordt in taalproductie- en taalperceptieprocessen, dan kunnen we het significante effect van de deelwoordfrequentie op de woordvolgorde verklaren in termen van cognitieve verwerkingskosten. Immers, uit verschillende psycholinguïstische en cognitief-linguïstische onderzoeken (Mitchell et al. 1995, Kemmer & Barlow 2000, Jurafsky 2003) is gebleken dat hoofdfrequente woorden gemakkelijker en sneller verwerkt worden dan niet-frequente woorden, en dus minder cognitieve verwerkingskosten vergen. Dat hoofdfrequente deelwoorden vaker in de rode woordvolgorde voorkomen, kan dan als volgt geïnterpreteerd worden: de rode woordvolgorde wordt gekozen in omstandigheden waar de cognitieve verwerkingskosten relatief beperkt zijn. Omgekeerd geldt dan voor de groene volgorde [part+aux] dat ze gekozen wordt in omstandigheden waar het deelwoord cognitief minder goed verankerd is, minder toegankelijk is en dus minder makkelijk verwerkt kan worden (de verwerkingskosten liggen er hoger).

Merk op dat de resultaten van de corpusanalyse geen antwoord geven op de vraag of de keuze voor de groene woordvolgorde ingegeven is door verwerkingsmoeilijkheden die de spreker / schrijver ervaart (taalproductieperspectief) of door cognitieve verwerkingsmoeilijkheden van de lezer/hoorder (taalperceptieperspectief). In dat laatste geval ondervindt de spreker / schrijver zelf geen verwerkingsmoeilijkheden, maar stemt hij de keuze voor een van de woordvolgordes af op de behoeftes van de lezer of hoorder (het *addressee-based least effort principe*; Ariel 1990). Uiteraard bestaat ook de mogelijkheid dat zowel sprekers/schrijvers als hoorders/lezers gebaat zijn met de groene woordvolgorde in omstandigheden waar de cognitieve verwerkingskosten hoog zijn. Toekomstig psycho-experimenteel onderzoek zal hierover meer duidelijkheid moeten brengen.

5.2 *Cognitieve verwerkingskosten als overkoepelend verklaringsmodel*

De in de vorige paragraaf gegeven verklaring voor het effect van de deelwoordfrequentie is ook van toepassing op het effect van vier andere significante variabelen: *grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd*, *informatiewaarde van het laatste preverbaal woord*, *inherentie van het laatste preverbaal inhoudswoord* en *lengte van het middenstuk*.

Laten we beginnen met het effect van de grammaticale relatie tussen de laatste zinsplaats en het hoofd. De resultaten van de multivariate analyse lieten zien dat postverbaal gerealiseerde complementen van het werkwoord (voorbeeldzin 23) in vergelijking met

postverbale adjuncts (voorbeeldzin 24) of zinnen zonder laatste zinsplaats vaker voorafgegaan worden door een groene volgorde [part+aux]:

- (23) (dat) ze nooit [weggestoken]_{hoofd} heeft dat ze elke dag een glas gin drinkt. (DS)
(24) (dat) de Vlaamse regering heeft [geknoeid]_{hoofd} bij de aanstelling van Marc Clémeur tot intendant van de Vlopera. (DS)

Aangezien complementen geselecteerd worden door het hoofd en daardoor belangrijkere syntactische, semantische en pragmatische informatie bevatten dan adjuncts, kan men poneren dat het vanuit een productieperspectief cognitief meer kost om complementen in het geheugen te houden tot na de realisatie van de werkwoordelijke eindgroep (in vergelijking met adjuncts): “there is a memory cost associated with remembering each category that is required to complete the current input string as a grammatical sentence” (Gibson 1998:13). Vanuit een perceptieperspectief kan men zeggen dat het cognitief meer kost om een postverbaal complement te verwerken (in vergelijking met een postverbaal adjunct), omdat men dan bij de zinsinterpretatie tot na de postverbale positie moet wachten op belangrijke informatie. In voorbeeldzin (23), bijvoorbeeld, moet de lezer tot na de werkwoordelijke eindgroep wachten om te weten wat de dame in kwestie nooit weggestoken heeft. Gezien het informatieve belang van het postverbaal gerealiseerde direct object liggen de cognitieve kosten in (23) hoger dan in (24), waar in postverbale positie enkel de precieze omstandigheden van het geknoei toegelicht wordt: de bepaling modificeert de zin weliswaar, maar is op zich geen onderdeel van de kernboodschap (de Vlaamse regering heeft geknoeid).

Toegepast op de woordvolgordekeuze in de werkwoordelijke eindgroep betekent dat dan dat de vastgestelde associatie tussen postverbaal gerealiseerde complementen en de groene volgorde [part+aux] geïnterpreteerd kan worden binnen het verklaringskader dat hierboven voor het effect van de deelwoordfrequentie geschapen werd: dat postverbaal gerealiseerde complementen vaker door een eindgroep in de groene volgorde [part+aux] voorafgegaan worden, kan in verband gebracht worden met de grotere cognitieve verwerkingskosten die gepaard gaan met het onthouden (productie) of het verstoken blijven (perceptie) van het postverbale complement. Omgekeerd geldt voor postverbaal gerealiseerde adjuncts dat ze vaker voorafgegaan worden door de rode volgorde [aux+part], omdat de cognitieve verwerkingskosten ervan minder omvangrijk zijn.

Ook de interpretatie van de effecten van de lengte van het middenstuk, de informatiewaarde van het laatste preverbale woord en de inherentie van het laatste preverbale inhoudswoord kunnen binnen datzelfde kader geïnterpreteerd worden. Daarvoor moet men wel eerst akte nemen van het feit dat taalgebruikers zowel tijdens de productie als tijdens de perceptie van een taaluiting anticiperen op het gedeelte van de taaluiting dat nog verwerkt moet worden en dat die anticipatie gebeurt op basis van het materiaal dat tot dan toe al verwerkt is: “sentence processing is driven by the predictive relationships between verbs, their syntactic arguments, and the real-world contexts in which they occur” (Altmann & Kamide 1999). Hoe omvangrijker of specifiekere de informatie is waarop de predictieve processen plaatsvinden, hoe accurater de anticipatie, en hoe accurater de anticipatie, hoe kleiner de verwerkingskosten (Rayner & Well 1996). Vanuit die optiek zouden we de correlatie tussen een lang middenstuk en de rode volgorde [aux+part] als

volgt kunnen interpreteren: hoe langer het middenstuk, hoe groter de kans op specifieke informatie die aanwijzingen geeft over de precieze aard van het nog te verwerken deelwoord. Die aanwijzingen laten op hun beurt een accuratere anticipatie toe, wat dan weer kleinere verwerkingskosten van het deelwoord tot gevolg heeft: hoe groter de kans op een correcte anticipatie van het deelwoord, hoe minder verwerkingskosten gepaard gaan bij de uiteindelijke verwerking van het deelwoord.

Laten we een en ander illustreren aan de hand van de volgende voorbeeldzinnen:

- (25) (dat) een van haar professoren een belangrijk navorsingskrediet voor fundamenteel voedingsonderzoek heeft gekregen van een bekend merk van zuivelproducten. (DS)
- (26) (dat) de toekomst van de stad bedreigd wordt als ze blijft wegzakken.. (DS)
- (27) (dat) zij gedrogeerd waren en zich hun verblijf in België niet goed meer herinnerden. (DS)

Het hoeft nauwelijks betoog dat de corpuszinnen (25)-(27) een graduele afname laten zien van de mogelijkheid om op basis van het middenstuk het deelwoord te anticiperen. Waar het middenstuk in zin (25), dat 10 woorden telt, de set van mogelijke deelwoorden beperkt tot die in het receptieve domein (*krijgen, winnen, ontvangen*), is de anticiperende kracht van de middenstukken in zin (26) en (27) minder sterk. In zin (26), dat een middenstuk van 5 woorden bevat, weten we dat alle mogelijke deelwoorden in aanmerking komen die iets meer kunnen meedelen over de toekomst van een welbepaalde stad. Van zin (27) weten we op basis van het middenstuk (1 woord) zelfs niet meer dan dat het deelwoord betrekking moet hebben op minstens twee participanten die, gegeven de vorm waarmee ernaar verwezen wordt (pronomen), al eerder in de tekst geïntroduceerd zijn of algemeen bekend zijn.

Dezelfde redenering geldt voor zinnen die een vaste werkwoordelijke verbinding bevatten: op het ogenblik dat taalgebruikers het eerste, preverbale gedeelte van de verbinding verwerkt hebben, kan de set van mogelijke deelwoorden gereduceerd worden tot 1 of enkele deelwoorden. Bij de verwerking van het nomen *aandacht* in voorbeeldzin (28), bijvoorbeeld, kan het aantal mogelijke deelwoorden dat daarop kan volgen, beperkt worden tot een zeer restrictieve set waaronder *besteden, schenken, vestigen, geven*. Doordat de taalgebruiker nog voor de verwerking van de eindgroep vrij precies weet welk deelwoord nog verwerkt moet worden, kost het cognitief veel minder cognitieve verwerkingskosten op het ogenblik dat het deelwoord aan de beurt komt.

- (28) (dat) geen aandacht werd besteed aan de financiering van het plan. (DS)

Ook zinnen die een hoog informatief preverbaal inhoudswoord bevatten, reduceren om dezelfde reden de cognitieve verwerkingskosten van het deelwoord: hoe informatiever het preverbale materiaal (in zin 29 is het laatste preverbale woord preciezer dan in 30), hoe preciezer er geanticipeerd kan worden op het nog te verwerken deelwoord:

- (29) (dat) grote stukken landbouwgrond en infrastructuurwerken zijn verwoest. (DS)
- (30) (dat) ze al gebruikt zijn. (DS)

5.3 *Implicaties van het cognitief-functionele verklaringsmodel*

Aangenomen dat de interpretatie van de woordvolgordevariatie in termen van cognitieve verwerkingskosten plausibel is, blijft de vraag waarom precies de groene volgorde [part+aux] gekozen wordt in omstandigheden van zware verwerkingskosten en de rode volgorde [aux+part] in omstandigheden waar de verwerking sneller gaat, en niet omgekeerd. Op zich is er uiteraard geen enkele (structurele, semantische, pragmatische) reden te verzinnen die de vastgestelde correlatie motiveert. Toch is het gegeven de resultaten van eerder onderzoek naar de woordvolgordevariatie in werkwoordelijke eindgroepen niet geheel verrassend dat de groene woordvolgorde verkozen wordt in omstandigheden van zware cognitieve verwerkingskosten. Wanneer we bijvoorbeeld de resultaten bekijken van de verschillende dialectologische onderzoeken die de laatste halve eeuw uitgevoerd zijn (o.a. Pauwels 1953, Stroop 1970), dan valt op dat, een aantal uitzonderingen niet te na gesproken, de groene volgorde [part+aux] de dominante volgorde is in de Nederlandse dialecten. Op basis daarvan zou men kunnen concluderen dat de variant die het vaakst gebruikt wordt in de meest basale taalvariëteit voor de meest basale communicatiesituaties de basisvariant is. Ook het taalverwervingsonderzoek van Zuckerman (2001) lijkt die opvatting van de groene volgorde [part+aux] als de basisvolgorde te ondersteunen. Hij stelde namelijk vast dat een meerderheid van de kinderen die jonger waren dan 5 jaar in grotere mate de groene volgorde [part+aux] kozen dan oudere kinderen en volwassenen. Daaruit kan afgeleid worden dat kinderen het eerst de groene volgorde [part+aux] verwerwen en dat de groene volgorde [part+aux] in die zin dus de basiswoordvolgorde is.

Indien de groene volgorde [part+aux] inderdaad als de basisvolgorde bestempeld kan worden, dan is het zeer begrijpelijk dat het precies die volgorde is die gekozen wordt wanneer er cognitieve verwerkingsmoeilijkheden opduiken: taalgebruikers vallen in cognitief moeilijke situaties terug op de volgorde die ze als kind het eerst geleerd hebben, de volgorde die ze in hun dialect het vaakst gebruiken. Op het ogenblik dat de cognitieve omstandigheden gunstiger zijn, i.e. de cognitieve verwerkingskosten zijn lager, heeft de taalgebruiker de cognitieve reserves om de woordvolgorde in de eindgroep te gaan variëren. De reden waarom taalgebruikers dan overschakelen naar de rode volgorde [aux+part] hoeft, gegeven de resultaten van een aantal sociolinguïstische onderzoeken (zie bv. Sassen 1963, De Sutter et al. 2005), niet verder gezocht te worden dan dat de rode volgorde [aux+part] een sociostilistisch middel is om zich af te zetten tegen de 'banale' groene basisvolgorde [part+aux]. Uit het onderzoek van De Sutter et al. (2005) bleek met name dat taalgebruikers de rode volgorde [aux+part] significant vaker kiezen in omstandigheden waar ze relatief veel tijd hebben om hun taaluiting voor te bereiden en te produceren, met name in formele geschreven teksten, zoals krantenartikelen, of formele teksten die bedoeld zijn om voorgelezen te worden (monologen).

5.4 *Andere verklaringsprincipes*

Hoewel het effect van maar liefst vijf van de acht significant variabelen verklaard kan worden aan de hand van het geïntroduceerde cognitief-functionele verklaringsmodel, is het model niet zo krachtig dat het ook de resterende drie effecten omvat.

Van een variabele als *syntactische persistentie* kan men zich weliswaar voorstellen dat het effect ervan opnieuw in cognitieve termen gevat kan worden. Immers, in eerdere psycholinguïstische studies is het effect van syntactische persistentie geïnterpreteerd als de reductie van de cognitieve verwerkingskosten door de recyclage van een recent geactiveerd syntactisch patroon. In concreto betekent dat dan dat de activatie van het groene patroon [part+aux] de verwerkingskosten voor een daarop volgende groene volgorde [part+aux] reduceert en, omgekeerd, de activatie van het rode patroon [aux+part] de verwerking van een volgende rode volgorde [aux+part] makkelijker maakt. Anders dan hierboven kan de mate van verwerkingskosten dus niet in verband gebracht worden met de keuze voor de groene volgorde [part+aux] (hoe hoger de kosten, hoe meer groene volgordes [part+aux]). In dit geval reduceert de syntactische recyclage de verwerkingskosten en verhoogt de niet-recyclage de verwerkingskosten. Hoewel het effect van de syntactische persistentie niet op helemaal dezelfde manier geïnterpreteerd kan worden als de effecten die in de vorige paragrafen aan bod gekomen zijn, is het toch duidelijk dat de beide interpretaties gekaderd kunnen worden in een algemene tendens naar cognitieve verwerkingsreductie: de keuze voor een bepaalde woordvolgorde wordt bepaald in functie van de verwerkingskosten die ermee gepaard gaan.

Het effect van de *morfologische structuur van het deelwoord* en de *aard van het finiete werkwoord* zijn moeilijker in verband te brengen met cognitieve verwerkingskosten. Ook in de literatuur zijn er geen directe aanwijzingen dat scheidbaar samengestelde deelwoorden en niet-copulativa, die beide vaker in de rode volgorde [aux+part] gesignaleerd worden, makkelijker te verwerken zijn dan niet-scheidbaar samengestelde deelwoorden en copulativa.

Hoe die beide effecten dan wel geïnterpreteerd moeten worden, is niet geheel duidelijk, al kan men voor een effect als dat van de morfologische structuur van het deelwoord wel een prosodische motivatie invoeren. Ook al heeft de multivariate analyse duidelijk gemaakt dat er geen sprake is van een effect van prosodische afstand tussen het deelwoordaccent en het vorige of volgende accent op de woordvolgorde, toch zou men kunnen opperen dat er bij het effect van de morfologie van het deelwoord een ander soort prosodisch effect speelt. Immers, scheidbaar samengestelde deelwoorden hebben in tegenstelling tot niet-scheidbaar samengestelde deelwoorden een accent op het eerste, scheidbare deel, zodat hun associatie met de rode volgorde [aux+part] geïnterpreteerd kan worden als een tendens om de werkwoordelijke eindgroep te beginnen met een onbeklemtoond morfeem. Indien we namelijk aannemen dat een hulpwerkwoord geen zwaar accent draagt, dan is het zo dat alle tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een onbeklemtoonde syllabe aanvangen (voorbeeldzin 31, 32 en 34), behalve de werkwoordelijke eindgroepen met een scheidbaar samengesteld deelwoord in de groene volgorde [part+aux] (voorbeeldzin 33). Op die manier kan de voorkeur voor de rode volgorde [aux+part] in die context verklaard worden (de beklemtoonde syllabe in de werkwoordelijke eindgroep is onderstreept):

- (31) (dat) dat hieraan een deel van de schaarse gemeenschapsmiddelen *besteed worden*. (DS)
- (32) (dat) de katholieke kerk tot de dertiende eeuw gehuwde priesters *heeft gekend*. (DS)
- (33) (dat) ze nooit *weggestoken heeft* dat ze elke dag een glas gin drinkt. (DS)
- (34) (dat) de vernietiging van het Amazonewoud is *toegenomen*. (DS)

Het effect van de aard van het finiete werkwoord kan noch aan de hand van het cognitieve verklaringsprincipe, noch aan de hand van het prosodische principe verklaard worden. Veeleer is hier sprake van een semantisch principe, dat ervoor zorgt dat deelwoorden waarvan het centrale betekenisaspect nauw aanleunt bij dat van adjectieven, ook de structurele mogelijkheden van de categorie van de adjectieven overnemen. Concreter geformuleerd betekent dat dan dat koppelwerkwoorden, die gecombineerd worden met een deelwoord waarvan de betekenis toestandsgericht is (net als bij de adjectieven), enkel in de groene volgorde [part+aux] kunnen voorkomen, omdat ook prototypische adjectieven enkel in de groene volgorde [part+aux] kunnen voorkomen. Dat er in onze dataset toch een zekere vorm van variatie is in eindgroepen met een koppelwerkwoord kan dan weer verklaard worden door de stijgende populariteit van de rode volgorde [aux+part], die naast deelwoorden met een puur verbale betekenis nu ook de deelwoorden die initieel geen variatie toelieten ‘aangetast’ hebben. De reden waarom verschillende types hulpwerkwoorden een verschillende graad van voorkeur voor een van de beide volgordes hebben, is veel minder makkelijk te verklaren. Toekomstig onderzoek zal hierover verdere hypothesen moeten formuleren.

6 Conclusies

In dit artikel hebben we laten zien hoe men aan de hand van geavanceerde corpuslinguïstische methodes en gesofisticeerde statistische technieken een beter inzicht kan krijgen in de onderliggende cognitief-functionele mechanismen van complexe syntactische variatiepatronen. Meer bepaald zijn we nagegaan (i) welke set van variabelen de keuze voor de groene [part+aux] of de rode [aux+part] volgorde in het hedendaagse Nederlands bepaalt en (ii) waarom we überhaupt over twee volgordealternatieven beschikken. Aan de hand van een uitgebreide dataset ($n = 2390$) met reëel geattesteerd taalmateriaal uit een goed gecontroleerd en representatief corpus van het Nederlands (m.n. het CONDIV-corpus) is daartoe in een eerste stap de individuele en globale invloed van 10 taalinterne (semantische, morfosyntactische, prosodische, discursieve) variabelen geanalyseerd. De resultaten van de analyses geven onder meer aan dat de keuze tussen de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde een multifactoriële kwestie is, aangezien ze simultaan bepaald wordt door 8 taalinterne variabelen; enkel de beide prosodische variabelen bleken, in tegenstelling tot eerdere, bivariate studies, bij confrontatie met de andere taalinterne variabelen geen significante invloed uit te oefenen. De analyse werd vervolgens, in een tweede stap, als aanknopingspunt gebruikt om een nieuw, datagebaseerd verklingsmodel te ontwikkelen waarin de coëxistentie van de groene [part+aux] en de rode [aux+part] woordvolgorde in het hedendaagse Nederlands op een meer linguïstische manier gevat wordt. We hebben daarbij geargumenteed dat de woordvolgordevariatie (minstens gedeeltelijk) verklaard kan worden door cognitief-functionele mechanismen. Meer bepaald werd de verklaring geformuleerd dat de groene volgorde [part+aux] de basiswoordvolgorde is waarop taalgebruikers terugvallen in omstandigheden van zware cognitieve verwerkingskosten, terwijl de rode woordvolgorde [aux+part] beschouwd wordt als een sociostilistische optie die gekozen kan worden in omstandigheden met minder zware cognitieve verwerkingskosten.

Aangezien we er in de huidige studie voor geopteerd hebben om de volgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen te beschrijven, verklaren en voorspellen aan de hand van taalinterne variabelen die in eerder onderzoek al aan bod kwamen (m.u.v. de frequentievariabele), kan de studie opgevat worden als een evaluatie en synthese van 50 jaar onderzoek naar de groene [part+aux] en de rode [aux+part] volgorde. Alle variabelen waarvan men in het verleden beweerd heeft dat ze een invloed hebben op de keuze zijn op basis van één en dezelfde dataset en met gebruikmaking van één en dezelfde methode empirisch en kwantitatief getest. Daardoor waren we in staat om de significantie, de richting en de kracht van de diverse effecten onmiddellijk met elkaar te vergelijken, en hebben we nu een idee van de mate waarin we in staat zijn om de syntactische variatie te modelleren.

We hopen hiermee de deur definitief opengezet te hebben voor incrementeel, cumulatief onderzoek naar de grammaticale alternantie in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep. Het spreekt voor zich dat de cognitief-functionele verklaring als een hypothese (of een reeks hypothesen) beschouwd dient te worden en dat veel (namelijk psycholinguïstisch) onderzoek nodig zal zijn om alle aspecten van die interpretatie te verifiëren. Naast de psycho-experimentele verificatie zal toekomstig onderzoek zich onder meer moeten bezig houden met de vraag naar de interactie tussen de verschillende taalinterne variabelen (deze studie heeft zich enkel geconcentreerd op de hoofdeffecten), de interactie tussen taalinterne en taalexterne variabelen (de taalexterne mechanismen zijn bewust buiten deze studie gehouden, maar dat neemt niet weg dat de vraag naar de interactie met taalinterne variabelen bijzonder interessant is), en de mogelijke invloed van specifieke deelwoorden en specifieke auteurs op het resulterende statistische model.

• Bibliografie

- Altmann, G.T.M. & Y. Kamide (1999).** Incremental interpretation at verbs: restricting the domain of subsequent reference. *Cognition* 73, 247-264.
- ANS – Algemene Nederlandse Spraakkunst (1997).** W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (red.). Groningen – Leuven: Wolters-Noordhoff.
- Ariel, M. (1990).** *Accessing noun-phrase antecedents*. London & New York: Routledge.
- Baayen, R.H., R. Piepenbrock & H. van Rijn (1993).** *The CELEX Lexical Database*. Philadelphia: Linguistic Data Consortium, University of Pennsylvania.
- Barbiers, S., H. Bennis, G. De Vogelaer, M. Devos & M. van der Ham (2005/2006).** *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bybee, J.L. & P.J. Hopper (2001).** *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam: Benjamins.
- Clifton, C. Jr. & S.A. Duffy (2001).** Sentence and text comprehension: Roles of linguistic structure. *Annual review of psychology* 52, 167-196.
- Coussé, E. (2003).** Volgordevariatie en herinterpretatie in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. *Taal en tongval* 55, 138-156.

- Dahl, Ö. (2005).** Measuring typological distance in the WALS data. Lezing op de *6th biennial meeting of the association for linguistic typology* (Padang).
- Gibson, E. (1998).** Linguistic complexity: locality of syntactic dependencies. *Cognition* 68, 1-76.
- Givón, T. (1988).** The pragmatics of word-order: predictability, importance and attention. In: M. Hammond, E.A. Moravcsik & J.R. Wirth (reds.), *Studies in syntactic typology*. Amsterdam: Benjamins, 243-284.
- Goldberg, A. (1995).** *Constructions. A Construction Grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gries, S.T. (2003).** *Multifactorial analysis in corpus linguistics. A study of particle placement*. New York – London: Continuum.
- Grondelaers, S., M. Brysbaert, D. Speelman & D. Geeraerts (2002).** ‘Er’ als accessibility marker: on- en offline evidentie voor een procedurele interpretatie van presentatieve zinnen. *Gramma/TTT* 9, 1-22.
- Grondelaers, S. K. Deygers, H. van Aken, V. van den Heede & D. Speelman (2000).** Het CONDIV-corpus geschreven Nederlands. *Nederlandse taalkunde* 5, 356-363.
- Haeseryn, W. (1990).** *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Proefschrift K.U. Nijmegen.
- Hartsuiker, R.J. & C. Westenberg (2000).** Word order priming in written and spoken sentence production. *Cognition* 75, B27-B39.
- Hawkins, J.A. (1994).** *A performance theory of order and constituency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoop, H. de & P. Smabers (1987).** Rood of groen? Een normenonderzoek naar enkele stijlverschillen tussen gesproken en geschreven taal. *De nieuwe taalgids* 80, 287-302.
- Jurafsky, D. (2003).** Probabilistic Modeling in Psycholinguistics: Linguistic Comprehension and Production. In: R. Bod, J. Hay & S. Jannedy, (reds.), *Probabilistic Linguistics*. Cambridge: MIT.
- Kemmer, S. & M. Barlow (2000).** Introduction. In: M. Barlow & S. Kemmer (reds.), *Usage-based models of language*. Stanford: CSLI.
- Koontz-Garboden, A. (2001).** A stochastic OT approach to word order variation in Korlai Portuguese. In: M. Andronis, C. Ball, H. Elston & S. Neuvel (reds.), *Papers from the 37th meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Kortmann, B. & E.W. Schneider (reds.) (2004).** *A handbook of varieties of English*. Berlin – New York: Mouton.
- Lenz, B. (1993).** Probleme der Kategorisierung deutscher Partizipien. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 12, 39-76.
- Meeussen A.E. & V.F. Vanacker (1951).** De dubbele werkwoordgroep. *De nieuwe taalgids* 44, 36-50.
- Mitchell, D.C., F. Cuetos, M.M.B. Corley & M. Brysbaert (1995).** Exposure-based models of human parsing: Evidence for the use of coarse-grained (nonlexical) statistical records. *Journal of psycholinguistic research* 24, 469-488.
- Pardoën, J.A. (1991).** De interpretatie van zinnen met de rode of de groene volgorde. *Forum der letteren* 32, 1-22.

- Pauwels, A. (1953).** *De plaats van hulpwerkwoord verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin.* (= Werken uitgegeven door de koninklijke commissie voor toponymie en dialectologie 7). Leuven: Symons.
- R Development Core Team (2005).** *R: A language and environment for statistical computing.* Vienna: R Foundation for Statistical Computing. <<http://www.R-project.org>>
- Rayner, K. & A. Well (1996).** Effects of contextual constraint on eye movements in reading: a further examination. *Psychonomic Bulletin & Review* 3, 504-509.
- Sassen, A. (1963).** Endogeen en exogeen taalgebruik. *De nieuwe taalgids* 56, 10-21.
- Schutter, G. De (1964).** De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands. *Studia germanica gandensia* VI, 45-84.
- Schutter, G. De (1976).** *De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel tot beregeling.* (= Verslagen en mededelingen van de koninklijke academie voor taal en letterkunde). Gent: KANTL.
- Schutter, G. de (1996).** De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal. *Nederlandse taalkunde* 1, 207-220.
- Speelman, D. (1997).** *Abundantia Verborum. A computer tool for carrying out corpus-based linguistic case studies.* Proefschrift K.U.Leuven.
- Spruit, M.R. (2005).** Classifying Dutch dialects using a syntactic measure. The perceptual Daan and Blok dialect map revisited. In: J. Doetjes & J. van de Weijer (reds.), *Linguistics in the Netherlands 2005*. Amsterdam: Benjamins, 179-190.
- Stroop, J. (1970).** Systeem in gesproken werkwoordsgroepen. *Taal en tongval* 22, 128-146.
- Sturm, A. (1990).** Een syntactische verklaring voor de rode en groene volgorde. *De nieuwe taalgids* 83, 385-404.
- Sutter, G. De (2005).** *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen.* Proefschrift K.U.Leuven.
- Sutter, G. De, D. Speelman & D. Geeraerts (2005).** Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen. *Nederlandse taalkunde* 10, 97-128.
- Sutter, G. De, D. Speelman & D. Geeraerts (2007).** Luisteren schrijvers naar hun innerlijke stem? De invloed van ritmische factoren op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen. *Neerlandistiek.nl* 07.01.
- Sutter, G. De, D. Speelman, D. Geeraerts & S. Grondelaers (2003).** Woordvolgordevariatie in werkwoordelijke eindgroepen. Een statistische evaluatie van zes variabelen. In: T. Koole, J. Nortier & B. Tahitu (reds.), *Artikelen van de vierde sociolinguïstische conferentie*. Delft: Eburon, 111-121.
- Swerts, M. (1998).** Ritme als verklarende variabele voor de keuze tussen groene en rode woordvolgorde in het Nederlands. *Nederlandse taalkunde* 3, 299-308.
- Swerts, M. & C. van Wijk (2005).** Prosodic, lexico-syntactic and regional influences on word order in Dutch verbal endgroups. *Journal of phonetics* 33, 243-262.
- Wasow, T. (2002).** *Postverbal behavior.* Stanford: CSLI.
- Wulff, S. (2003).** A multifactorial corpus analysis of adjective order in English. *International journal of corpus linguistics* 8, 245-82.
- Zuckerman, S. (2000).** *The acquisition of 'optional' movement.* Groningen: Groningen Dissertations in Linguistics 34.

Wat is de beste transcriptie voor het Nederlands?

CARLOS GUSSENHOVEN*

Abstract

A transcription system for the pronunciation of Dutch words presupposes a phonological analysis of the segments and the stress system, as well as an awareness of the syllables and phonological words. A segmental analysis determines what symbol categories are to be represented, but – given the class of symbols proposed by the International Phonetic Association – otherwise leaves the choice of symbol to four principles. First, the phonetic principle dictates that the phonetic value expressed by the symbol should not deviate unnecessarily from the sound it is meant to represent. Second, the phonological principle requires that symmetries in the system are expressed in the symbol choice. Third, the typographic principle requires that an alphabetic symbol is to be preferred to an exotic one. Fourth, the historical principle requires that a symbol is retained when the phonetic value of the phoneme changes over time. Since these principles are frequently in conflict, a symbol choice will ultimately depend on the purpose for which the transcription is to be used. In the case of Dutch, syllable and word structure can in large part be represented by using spaces between the elements of compounds. Ambisyllabic consonants resulting from a degemination of the final consonant of one word and the initial consonant of the next will need to be written twice, in order to keep this consonant distinct from one that occurs exclusively at the word end as well as from one that occurs exclusively at the word beginning.

I Inleiding

Wanneer je een Nederlander vraagt of hij ‘auto’ als *oto* of *outo* uitspreekt, leidt dat zelden tot een levendige discussie over variatie in de uitspraak. Mogelijk krijg je niet eens direct antwoord, en blijft er een vage gêne hangen wegens het mislukken van de gespreksopening. Terwijl de spelling een gemakkelijk gespreksonderwerp vormt, is de uitspraak dat maar zelden. In Engeland ligt dat omgekeerd. De vraag hoeveel r-en er in *embarrass* of *harass* geschreven worden kan de mensen zelden boeien, maar men komt gemakkelijk aan de praat over de vraag of die woorden rijmen.

Dit cultuurverschil uit zich ook in de afwezigheid van structurele uitspraak-*counseling* bij de Nederlandse omroepen en het florerende bestaan van de *English Pronunciation*

* Dit artikel heeft veel baat gehad bij de anonieme lezersrapporten die ik van de redactie ontving, en van de opmerkingen van Ton Broeders en Rachel Fournier. Contact: c.gussenhoven@let.ru.nl.

Research Unit van de BBC, die niet alleen adviezen geeft aan programmamakers van de BBC over de uitspraak van vreemde namen en ongebruikelijke woorden, maar ook een website onderhoudt waarop vragen en commentaren over de uitspraak van het Engels kunnen worden ingediend. Praktische handleidingen en woordenboeken van de uitspraak van het Nederlands komen niet zelden uit België, zoals de ‘Alfabetisch-fonetische woordenlijst’ in Blancquaert (1950), de Coninck (1970), Paardekooper (1987)¹ en Timmermans (2004). Het heeft lang geduurd voor er een Nederlands uitspraakwoordenboek van het Nederlands op de markt kwam (Heemskerk & Zonneveld 2000).

Die relatieve desinteresse in uitspraak geldt vaak ook voor de manier waarop de uitspraak van het Nederlands moet worden weergegeven. De vraag is van belang voor het gebruiksgemak van transcripties in woordenboeken voor sprekers van het Nederlands als tweede taal, voor de uniformiteit in de notatie van uitspraak in wetenschappelijke verslagen, en voor een correcte weergave van de uitspraak van het Nederlands.

In dit artikel probeer ik vast te stellen wat de beste transcriptie voor het Nederlands is. Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het van belang stil te staan bij de criteria die een rol kunnen spelen bij de keuze van een symbool (sectie 2). Sectie 3 gaat over de verschillende aspecten die bij de transcriptie van groepen klanken een rol spelen: de lettergreepstructuur, de klemtoon en woordstructuur. In sectie 4 wordt het voorstel kort vergeleken met de in Heemskerk & Zonneveld (2000) gebruikte transcriptie.

● 2 De transcriptie van klinkers en consonanten

Een fonetische transcriptie is een niet-orthografische weergave van de uitspraak. Die komt in allerlei vormen voor, zoals wel te zien is in literaire werken (‘eye dialect’, bijv. *Kèk naar je ège!*) en taalgidjes voor toeristen (*vilt OO alstOObleeft vatt langсахmer sprøykeh?* vgl. Lexus, sine datum), en ook in Henry Sweet’s *Organic Alphabet*, een symboolsysteem dat van Alexander Melville Bell’s *Visible Speech* is afgeleid, en dat even in beeld is in de film *My Fair Lady*. Fonetische transcripties die beantwoorden aan de principes van het *International Phonetic Alphabet* (IPA) zijn IPA transcripties. De in 1889 opgerichte International Phonetic Association is verantwoordelijk voor de keuzes van de symbolen en de beschrijving van hun betekenis. In een IPA transcriptie wordt er voor elke klinker en medeklinker een symbool gebruikt dat het IPA aan die klank heeft toegekend, of preciezer, aan een groep dicht bij elkaar liggende klanken waartoe de betrokken klank behoort. De huidige lijst staat in het *Handbook* (1999) en op <http://www.arts.gla.ac.uk/ipa/ipa.html>. In een groeiend deel van de literatuur op het gebied van de fonologie, fonetiek en spraakpathologie worden IPA transcripties gebruikt. In Noord Amerika gebruiken fonologen (nog) vaak niet-IPA symbolen, zoals [š] voor IPA [ʃ] en [ö] voor IPA [ø].

1 Professor P.C. Paardekooper is weliswaar een Nederlander, maar was ten tijde van de publicatie van de *ABN-Uitspraakgids* werkzaam in Kortrijk (Sturm 1992).

2.1 Soorten transcripties

Een uiting kan altijd op een aantal verschillende manieren worden getranscribeerd die alle voldoen aan de principes van het IPA. We classificeren die verschillende transcripties aan de hand van Abercrombie (1964, 1967).

Impressionistisch vs systematisch. Een transcriptie is volgens Abercrombie (1964: 17, 1967: 128) ofwel ‘systematisch’ ofwel ‘impressionistisch’. Bij een impressionistische transcriptie probeert de transcribent een zo goed mogelijke symbolische weergave te maken van een gegeven uiting, al dan niet geregistreerd op een herhaald afspeelbaar medium. Anders dan bij een systematische transcriptie, kan er bij een impressionistische transcriptie geen sprake zijn van een ‘correcte’ transcriptie, omdat veel fonetische feiten op verschillende manieren kunnen worden weergegeven. Een hese uitspraak van de lettergreep [ba] kan worden weergegeven door de heesheid van de stembandtrilling in de klinker aan te geven, [b̥a], of in de medeklinker, [b^ha], of in allebei [b^h̥a]. Zolang men niet weet of, en zo ja hoe, die hese stembandtrilling functioneert bij het onderscheiden van klanken in die taal, valt op de vraag naar wat de beste transcriptie is geen antwoord te geven. Dit artikel gaat niet over impressionistische transcripties.

Bij systematische transcripties kent de transcribent de taal en is er een fonologische analyse van die taal gemaakt, waardoor vooraf voor elke klank een symbool kan worden gekozen. Voor een systematische transcriptie is het niet nodig de uitspraak te horen. Iemand die het transcriptiesysteem en de bijbehorende taal kent, kan in principe eindeloos woorden transcriberen zonder die waar te nemen of uit te spreken, net zoals hij in staat zal zijn in stilte een brief te schrijven. Anders dan het geval is bij impressionistische transcripties, is in dit geval een transcriptie steeds fout of goed.² Fouten worden gemakkelijk gemaakt onder invloed van de spelling of de morfologie. Zo is het mogelijk dat iemand nooit een andere uitspraak van *zigeuner* gehoord of geproduceerd heeft dan een met een [s] aan het begin, maar op grond van de spelling toch een [z] transcribeert. (De gebruikelijke uitspraak is met een [s].) Net zo zou men *Ze heeft* in een zinnetje als *Ze heeft griep* als twee losse woorden kunnen transcriberen, ook al zou de spreker die woorden zelf als *zeeft* uitspreken. Dit probleem van de invloed van de spelling op de voorstelling van de uitspraak wordt vaak gezien als het belangrijkste obstakel bij het transcriberen (vgl. Vieregge 1985).

Voor een systematische transcriptie van Nederlandse woorden is dus een analyse vereist van het consonantsysteem, het klinkersysteem, de lettergreepstructuur en de klemtoon. De analyses die hier gegeven worden zijn voornamelijk gebaseerd op Mees & Collins (1982, 1983), Booij (1995), Gussenhoven (1999) en Rietveld, Kerkhoff & Gussenhoven (2004).

Allofonisch vs fonemisch. Vaak is de distributie van verschillende klanken afleidbaar van de fonologische context, in de zin dat de ene klank alleen voorkomt in contexten die het complement vormen van de contexten waarin een andere klank (of groep klanken) voorkomt. Dit doet zich volgens Blancquaert (1950) voor bij de klinker in *pot*, die vóór nasale

² Ik laat hier buiten beschouwing dat woorden verschillende uitspraken kunnen hebben, zoals in het geval van *auto*.

medeklinkers geslotener is dan in andere contexten. Een ander geval betreft de lange [a:] in *maal* en de korte [a] in *Maleis*. In beklemtoonde of gesloten lettergrepen wordt in het Nederlands een lange klinker gebruikt, en in onbeklemtoonde open lettergrepen een korte (Rietveld, Kerkhoff & Gussenhoven 2004). Wanneer in zulke gevallen verschillende symbolen worden gebruikt voor de voorspelbare klankvarianten is de transcriptie ‘allofonisch’. Zo noteert Blancquaert (1950) *pont* als [pʊnt] maar *pot* als [pɔt]. Wanneer dit nooit het geval is, en er dus steeds eenzelfde symbool voor elke contrasterende klank wordt gebruikt, dan is de transcriptie ‘fonemisch’. Allofonische transcripties maken vaak gebruik van diakritische tekens, die een symbool nader preciseren. Zo zou men ten behoeve van Duits-talige leerders van het Nederlands de liprondding in consonanten aan het einde van de lettergreep na geronde klinkers expliciet kunnen aangeven, omdat die ronding bij coronale medeklinkers in het Duits vaak achterwege blijft: [b^wo:t^w], niet [b^wo:t] voor *boot*. De beste transcriptie voor de notatie van de uitspraak ten behoeve van L2-leerders zou dus heel goed allofonisch kunnen zijn, omdat de regel die de klankvariatie voorspelt moeilijk toepasbaar is, of omdat het fonetisch verschil tussen de allofonen voor de doelgroep onverwacht is.

2.2 De symboolkeuze

Als er een fonologische analyse voorhanden is, moeten er verstandige keuzes gemaakt worden uit de symbolen en conventies die het IPA-systeem biedt. Deze keuze wordt gemaakt op grond van een aantal verschillende overwegingen. Ten eerste valt er in Abercrombie's verhandeling een elementaire overweging te identificeren, die ik het fonetische principe noem. Dit principe vereist dat men een symbool kiest waarvan de waarde overeenkomt met de weer te geven klank. Het is bijvoorbeeld onverstandig een hoge ongeronde voorklinker weer te geven als [a], omdat deze klank in de verste verte niet lijkt op de *ie*-klank die wordt gehoord.

Naast het onderscheid tussen een fonemische en allofonische transcriptie, dat afhankelijk is van het aantal symbolen, maakt Abercrombie (1964) een onderscheid naar de vorm van de symbolen. Hij definieert ‘typografisch eenvoudig’ als ‘overeenkomend met de vorm van een letter van het Romeinse alfabet’. Hoe geringer die overeenkomst, des te exotischer is het symbool. De gedachte hierbij is dat een exotischer symbool een kleinere groep klanken aanduidt, en dus fonetisch preciezer is, terwijl een symbool dat overeenkomt met een letter uit het alfabet een bredere groep klanken vertegenwoordigt (vgl. Handbook 1999:18).³ Naast een exotischere vorm van het symbool, kan een diakritisch teken worden

3 Historisch gezien zou men alleen van de ‘cardinal vowels’ kunnen volhouden dat zij een unieke fonetische waarde hebben, als bepaald door Daniel Jones in 1907, toen hij de eerste opname maakte van deze klanken. Hij legde deze zelfbedachte klinkers vast om als taalonafhankelijke ankerpunten te dienen bij de beschrijving van klinkerkwaliteit. Hij deed dit om te vermijden dat klinkers in vreemde talen beschreven moesten worden in vergelijking met de – onvermijdelijk variabele – klinkers uit andere, bekendere talen, een praktijk die in taalgidsen voor toeristen nog gebruikelijk is (Collins & Mees 1999). Maar het IPA kent niet zozeer een specifieke fonetische waarde toe aan een symbool, maar een *phonetic region*. Die fonetische bandbreedte wordt niet alleen bepaald door de aard van de klank ([f] zal op het gehoor minder variatie kennen dan [e]), maar ook de mate waarin het symbool van een alfabetische letter afwijkt: hoe exotischer, hoe preciezer.

gebruikt om de fonetische waarde dichter te benaderen. Zo zou bij de palato-alveolaire klanken van het Brits Engels steeds de liprondding kunnen worden aangegeven, als in [ʃ^wɪp] *ship*. Omdat er bij een analyse van een taal meestal een vrij gedetailleerde fonetische beschrijving voorhanden is of gegeven kan worden, valt de noodzaak voor een precies symbool vaak weg tegen het voordeel van de leesbaarheid en het gemak bij het gebruik van het toetsenbord. Dit laatste is natuurlijk van belang bij het gebruik van transcripties voor taalleergangen en woordenboeken.

Een derde overweging die hieraan toe te voegen valt betreft de traditie. Volgens de fonetische en typografische principes zou men voor de Engelse klinker in *back* het symbool [a] kiezen. Echter, [æ] is algemeen gebruikelijk, en om die reden te verkiezen boven het minder exotische symbool. Het gebruik van [æ] is ontstaan in een tijd dat de standaarduitspraak van die klinker in het (Brits) Engels klinker hoger was, meer [ɛ]-achtig, dan tegenwoordig. Zo kan een transcriptiesysteem, net als spelling, verouderen. Zoals vermeld in paragraaf 3.2, is deze opmerking ook van toepassing op het symbool [ʌ], dat voor de Engelse klinker in *luck* wordt gebruikt.

Een vierde overweging betreft het fonologische systeem. Stel dat een taal naast een [a]-achtige klinker twee ongeronde voorklinkers en twee geronde achterklinkers heeft. Het fonologische principe vereist dan dat dit klinkersysteem wordt weergegeven als in (1), waar de symbolen op dezelfde regel elkaars tegenhangers zijn. Van het fonologische principe zou worden afgeweken wanneer de niet-hoge voorklinker als [ɛ] en de niet-hoge achterklinker als [o] zou worden getranscribeerd. Zo kan het goed zijn dat de klinker die met [u] wordt aangeduid feitelijk meer op een centrale [ʊ] of [i] lijkt, zoals in het Japans, of dat [o] in werkelijkheid meer een [ɔ] is, zoals in het Grieks. Vanwege de symmetrie wordt dan toch vaak de symbolisering in (1) aangehouden. Het wordt anders wanneer er in plaats van twee, slecht één geronde achterklinker is: de keuze uit [u, o, ɔ] zal nu afhangen van welk symbool de klank het beste weergeeft en het minst exotisch is. In Figuur 1 zijn de meeste IPA symbolen die voor de transcriptie van klinkers beschikbaar zijn in twee klinkerdiagrammen weergegeven.

- (1) i u
 e o
 a

Een uiteindelijke beslissing, en dus het relatieve belang dat aan de vier principes wordt toegekend, zal afhangen van het doel waarvoor de transcriptie wordt gebruikt. In een beschrijving van de uitspraak van een vreemde taal zal een comparatieve behandeling gemakkelijk leiden tot het gebruik van exotische symbolen, om het verschil tussen vergelijkbare klanken uit de twee talen expliciet te maken. Transcripties in woordenboeken zullen echter meer belang hechten aan het typografische principe, omdat de groep gebruikers minder specifiek is, en omdat de auteurs ervan zullen uitgaan dat gebruikers zich op de hoogte stellen van de precieze uitspraak van de verschillende klinkers en medeklinkers.

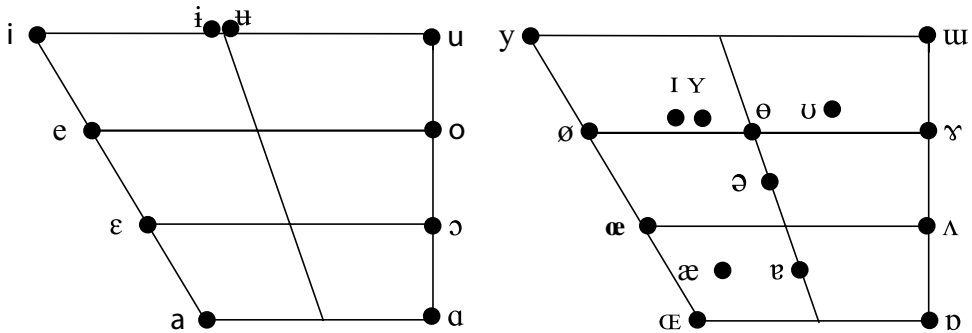

Fig. 1. Symbolen voor klinkers volgens de International Phonetic Association. De tien klinkers in het linkerdiagram en de acht perifere klinkers in het tweede diagram zijn de 'cardinal vowels' van Daniel Jones. Deze klinkers zijn te beluisteren op http://www.let.uu.nl/~audiufon/data/e_cardinal_vowels.html.

3 De transcriptie van Nederlandse woorden

De vraag naar wat de beste transcriptie voor het Nederlands is valt in een aantal deelvragen uiteen.

In paragraaf 3.1-3.6 worden de medeklinkers, de korte klinkers, de lange klinkers en de tweeklanken behandeld. Naast de analyse zelf en de keuze van de symbolen komen een aantal kwesties aan de orde die te maken hebben met variatie. In paragraaf 3.7-3.9 behandel ik klemtoon, lettergreep- en woordstructuur en de duur van de klinkers.

3.1 Consonanten

De Nederlandse consonanten staan in (2), gerangschikt naar plaats van articulatie (kolommen) en wijze van articulatie (rijen).

(2)	p	t		k		<i>pas</i>	<i>tas</i>		<i>kas</i>
	b	d		(g)		<i>Bas</i>	<i>das</i>		<i>Goethe</i>
	f	s	ʃ	x		<i>Fin</i>	<i>sas</i>	<i>chassis</i>	<i>gas/chaos</i>
	v	z	(ʒ)	ɣ	h	<i>val</i>	<i>zal</i>	<i>gêne</i>	<i>gas</i> <i>had</i>
	m	n		ŋ		<i>mat</i>	<i>nat</i>		<i>tang</i>
	w	r	l	j		<i>wat</i>	<i>rat, lat</i>	<i>jat</i>	

Er zit weinig variatie in de notatie van de consonanten van het Nederlands. Het symbool [g] wordt ook als [g] geschreven. De labiale approximant is hier als [w] gegeven op grond van het typografische principe. Het fonetische principe is wegens de variatie binnen de standaardtaal moeilijk toe te passen, omdat benoorden de rivieren deze consonant als [v] wordt uitgesproken (de labio-dentale approximant), maar bezuiden de rivieren als [β] (bilabiale approximant). Daarnaast geldt voor het noorden dat deze consonant alleen

als [v] wordt gesproken wanneer hij aan het begin van de lettergreep staat, als in *wel* en *nieuwe*; aan het eind van de lettergreep wordt een licht geronde bilabiale approximant uitgesproken, als in *leeuw*. In veel gevallen is het niet zinvol deze regionale en allofonische verschillen in de transcriptie aan te geven. Overigens wordt vaak in fonemische transcripties het symbool [v] gebruikt, maar voor transcripties die zowel de zuidelijke als de noordelijke variant insluiten, zou [w] misschien een betere keus zijn.

Voor de fricatieven in *chloor*, *gloor*, *lachen*, *leggen*, *lach*, *lag* wordt in de Nederlandse standaardtaal over het algemeen een stemloze post-velaire of uvulaire fricatief gebruikt, die met [χ] wordt aangegeven. In het Standaardnederlands van België wordt een verschil gemaakt tussen een stemloze velaire en stemhebbende velaire fricatief, respectievelijk [x] en [ɣ] (Verhoeven 2005). Het contrast komt alleen voor aan het begin van de lettergreep, waar de spelling *g* de stemhebbende fricatief aangeeft en *ch* de stemloze. In een transcriptie van de noordelijke variant zou dus slechts één symbool worden gebruikt, waarbij tussen [x] of [ɣ] gekozen moet worden, afhankelijk van een afweging tussen het typografische en het fonetische principe. In de zuidelijke variant komt [x] overigens ook voor waar de spelling een *g* heeft. Dit geldt voor de coda van de lettergreep (*lag* en *lach* zijn homofoon) en in posities na obstruenten, waar traditioneel alleen stemloze fricatieven voorkomen. Dit laatste geldt ook voor het woordbegin binnen samenstellingen: [sx] komt voor in *wasgoed*, [tf] in *zitivles* en [ts] in *rotzooi*.

Het fonetische principe vereist dat we [fi] gebruiken voor de beginklank van *huis*, *haard*, omdat deze klank, anders dan die van het Engels en Duits, vaak stemhebbend is, zelfs na obstruenten (Rietveld & Loman 1985). Het verschil wordt duidelijk wanneer men met nadruk de *h* uitspreekt, alsof om duidelijk te maken dat die klank aanwezig is. Het typografische principe zou echter om [h] vragen. Als er geen bijzondere redenen zijn om het symbool voor de stemhebbende klank te gebruiken, dan verdient het alfabetische symbool de voorkeur.

3.2 De korte klinkers

De uitspraak van de klinkers in (3) en (4) is weergegeven in de klinkerdiagrammen in Fig. 2. Het Nederlands kent de vijf korte ongespannen klinkers in (3), die in het linker diagram in Fig. 2 zijn weergegeven.

(3)	<table style="border-collapse: collapse; border: none;"> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 0 0.5em;">i</td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 0 0.5em;">ɪ</td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 0 0.5em;">ɛ</td> <td style="padding: 0 0.5em;">ɔ</td> </tr> </table>	i	ɪ	ɛ	ɔ	<table style="border-collapse: collapse; border: none;"> <tr> <td style="padding-right: 0.5em;"><i>kip</i></td> <td style="padding-right: 0.5em;"><i>put</i></td> <td style="padding-right: 0.5em;">-</td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 0.5em;"><i>bed</i></td> <td style="padding-right: 0.5em;">-</td> <td style="padding-right: 0.5em;"><i>kop</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td style="padding-right: 0.5em;"><i>kap</i></td> <td></td> </tr> </table>	<i>kip</i>	<i>put</i>	-	<i>bed</i>	-	<i>kop</i>		<i>kap</i>	
i	ɪ	ɛ	ɔ												
<i>kip</i>	<i>put</i>	-													
<i>bed</i>	-	<i>kop</i>													
	<i>kap</i>														

Van de symbolen in (3) is alleen [ɪ] onderwerp van discussie. Van Heuven & Genet (2002) legden opnames die als illustratie dienen van de klinkers [ɪ, ɐ, œ] op de website van het IPA voor aan Nederlandse luisteraars, en vroegen hun om aan te geven welke van die klinkers het best overeenkomt met de klank in woorden als *bus*, *munt*, etc. De auteurs gingen uit van het fonetische principe: de beste keuze zou dat symbool zijn waarvan de fonetische waarde het meest overeenkomt met de in het IPA voorgeschreven norm. De

illustratie die perceptief het meest overeenkwam met de Nederlandse klinker was die van het symbool [ø]. Echter, vanwege zijn hoge exotische gehalte, staat dit symbool het laagst genoteerd volgens het typografische principe. Maar ook volgens het fonologische principe is er reden niet voor [ø] te kiezen. Nederlandse ronde voorklinkers vormen, als in zoveel talen het geval is, een subset van de ongeronde voorklinkers, en gegeven het bestaan van [ɪ] en [ɛ] is volgens dit laatste principe de enige vraag of de klinker van *bus* de tegenhanger is van [ɪ] (dus [ɣ]) of van [ɛ] (dus [œ]). De keus is niet moeilijk te maken: de klinker van *bus* ligt weliswaar wat lager is dan die van *mis*, maar duidelijk hoger dan die van *mes* (Adank, van Hout & Smits 2004). Daarom valt de keus op [ɣ]. Hierbij moet men blijven bedenken dat, als eerder gezegd, een symbool voor een groep klanken staat, in dit geval gecentraliseerde voorklinkers tussen half-gesloten en gesloten, en niet verwijst naar een enkele, uitgesproken klinker (zie ook voetnoot 1).

Een vijfde overweging, een die niet in het voorgaande ter sprake is gekomen, kan men ontlenen aan sprekers van varianten van het Nederlands die, zoals sprekers van het Duits, twee geronde gespannen voorklinkers hebben, [ɣ] en [œ]. Voor deze sprekers komt de Nederlandse klinker van *bus* overeen met hun [ɣ], zodat ook op grond hiervan de keuze voor het symbool [ɣ] voor de hand ligt. Voor het achtergebied van de klinkerdriehoek rijst dezelfde vraag ten aanzien van de klinker van *kop*, die in tonghoogte het midden houdt tussen de hoogte van [ɪ] (de tegenhanger van [ʊ]) en die van [ɛ] (de tegenhanger van [ɔ]). In dit geval bestaat er in de literatuur geen variatie in het gebruik van het symbool [ɔ], en er lijkt geen reden af te wijken van deze keus.⁴

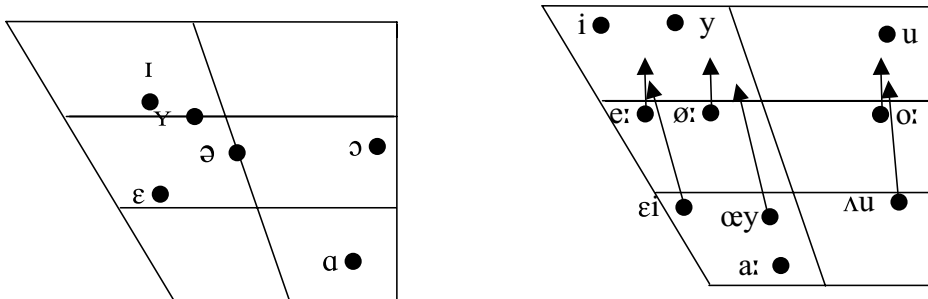

Fig. 2. De Nederlandse klinkers in (3) en (4) in een klinker diagram.

3.3 De lange klinkers

Afgezien van de duuraanduiding, bestaat over de symboolkeus voor de lange klinkers geen verschil van mening. Ze zijn aangegeven in het rechter diagram in Fig. 2 en in (4). In (4) geef ik de [a:] als achterklinker bij wijze van symmetrie met de korte klinkers, ofschoon [a:] volgens Fig. 2 eerder een voorklinker is. De symboolkeus voldoet in hoge mate aan

4 Een aantal dialecten hebben in het achtergebied twee geronde klinkers: het 'rijkere systeem' van Cohen, Ebeling & Fokkema (1969). Ik weet niet of sprekers van zulke varianten de Nederlandse klinker van *kop* met hun hogere [ʊ] van *vos* of met hun lagere [ɔ] van *sok* gelijkstellen.

alle drie de principes. Behalve wanneer ze voorkomen vóór /r/ zijn de historisch lange klinkers /i:, y:, u:/ kort geworden in de standaardtaal. De distributie van deze klinkers is echter nog gelijk aan die van de lange klinkers en tweeklanken. Zo kunnen ze, anders dan de korte klinkers in (3), voorkomen zonder volgende medeklinker in het rijm (bijv. *wie* /wi/, */wi/).

(4)	i	y	u	<i>riet Ruud</i>	<i>roet</i>
	e:	ø:	o:	<i>reed reu</i>	<i>rood</i>
	a:				<i>raad</i>

De middenklinkers verkleuren naar boven, en zijn dus fonetisch tweeklanken. In posities vóór [r], als in *beer, beur, boor*, is de verkleuring naar een centrale tongstand. In dit verband zou de vraag kunnen rijzen waarom in (3) [ɪ] en [ʏ] als ‘hoog’ worden aangegeven, in plaats van ‘midden’. Spelfouten van kinderen, die woorden als *peer* wel als *pir* spellen, bevestigen dat de [ɪ] ongeveer klinkt als het begin van de lange klinker [e:]. Wanneer we afzien van het duurverschil, is door de centrale verkleuring van die klinker in posities vóór [r] de perceptieve overeenkomst treffend, net zoals die tussen [ʏ] en [ø:] (vgl. *spurt* en *speurt*) en die tussen [ɔ] en [o:] (vgl. *sport* en *spoort*). Het zou dus op het eerste gezicht voor de hand liggen de drie genoemde korte klinkers op één hoogte te plaatsen (‘midden’). De argumenten voor de analyse in (3) zijn voornamelijk typologisch van aard. Het contrast tussen ‘gespannen’ en ‘ongespannen’ komt volgens Ladefoged & Maddieson (1996: 302) vooral voor in Germaanse talen en in talen die in West Afrika gesproken worden. Voor die laatste is het beschreven als een onderscheid tussen klinkers met ‘geavanceerde tongwortel’ (‘+ATR’, voor ‘advanced tongue root’) en zonder. Bij +ATR klinkers is het verticale deel van de tong dat zich tegenover de keelwand bevindt naar voren gedrukt, met als gevolg dat het horizontale deel tegenover het gehemelte naar boven komt, en soms ook wat naar voren. Zulke klinkers zijn dus over het algemeen wat hoger en soms wat meer naar voren gearticuleerd dan hun ongespannen tegenhangers. In de Germaanse talen is een voorwaartse stand van de tongwortel soms ook aanwijsbaar bij de gespannen klinkers, maar vaak is het verschil alleen in de stand van de tongrug terug te vinden. Het feit dat de ongespannen klinkers van het Nederlands met lagere en minder voorwaartse tongstand worden uitgesproken dan hun gespannen tegenhangers is vanuit dit typologische perspectief dus te verwachten. Het is daarom redelijk om de Nederlandse [ɪ] en [ʏ] op de hoogste regel te zetten in (4).

Een tweede argument kan worden gebaseerd op de aanwezigheid van [ɛ]. Wanneer [ɪ] een middenklinker wordt, moet [ɛ] een open klinker zijn, een beslissing die sterk in zou druisen tegen het fonetische principe. Die klinker is [a] of [æ], als in het Nederlandse *staan* of het Brits-Engelse *Stan*, klinkers die sterk verschillen van de Nederlandse klinker in *stem*.⁵

5 Alternanties als in *schip – schepen, gebed – gebeden, lot – loten* bieden niet echt een argument voor de analyse, vanwege historische verschuivingen die zich sinds de verlenging van de korte klinkers in het klinkersysteem hebben voorgedaan.

3.4 De tweeklanken

De symbolen voor de tweeklanken *lei*, *lui*, *lauw* staan in (5). Van deze zijn de keuzen voor *lui* en *lauw* enigszins controversieel.

(5) ei æy ou lei lui lauw

In de conservatievere varianten van het Nederlands beginnen de tweeklanken in een open middenpositie en eindigen hoog. De keuze van de symbolen in (5) ligt dus wat de tonghoogte betreft dicht bij de fonetische waarden. Voor wat de Nederlandse standaardtaal betreft, wijken ze in minstens één opzicht af van het fonetische principe. Net als dit bij de korte en lange klinkers het geval is, vallen de tweeklanken uiteen in drie groepen: vóór ongerond, vóór gerond en achter gerond. De afwijking zit in het eerste element van de tweeklank in *lauw*, dat ongerond is. Voor deze variant is dus het symbool [ʌu] accurater, omdat het expliciet maakt dat, anders dan men zou verwachten, het eerste element weliswaar midden-open en achter is, maar *ongerond*, en de liprondding, zo die al aanwezig is, pas halverwege inzet. De ontronding van het eerste element is in de Belgische standaardtaal echter minder duidelijk, en dus zou voor een algemeen gebruik de symbolen in (5) de voorkeur verdienen.⁶

Een tweede commentaar betreft het gegeven dat het symbool voor de tweeklank in *lui* in verschillende publicaties met [ʌy] is weergegeven, dit ondanks het feit dat geen van die publicaties het eerste element van die tweeklank als een achterklinker beschrijft. Dit gebruik gaat terug op 't Hart (1969), waarin excisies uit het spraaksignaal van de Nederlandse tweeklanken los werden beluisterd. Het eerste element van de *ui* klinkt ongeveer als (een licht geronde versie van) de klinker in het Engelse *cup*, die wordt weergegeven met [ʌ]. Omdat 't Hart dit symbool alleen in deze functie erkende, heeft hij het met de fonetische waarde van de Engelse klinker ingezet bij de transcriptie van de Nederlandse tweeklank. De symboolkeuze voor het Engels gaat terug op een uitspraak met een ongeronde, mid-open achterklinker die aan het eind van de negentiende eeuw gebruikelijk was, en waarvoor [ʌ] een goede keus is volgens het fonetische principe. De huidige Engelse uitspraak is een gecentraliseerde mid-open voorklinker, maar het historische principe volgend is men het oorspronkelijke symbool blijven gebruiken.

Zonneveld & Trommelen (1980) geven een aantal argumenten waarom de rijmen in *oei*, *ooi*, *aaï* en *nieuw*, *ruw*, *leeuw* geen tweeklanken zijn, maar bestaan uit klinkers gevolgd door een /j,w/ in de coda, dus /uj, oʝ, aʝ/ en /niw, ryw, le:w/. Een belangrijk argument is het gegeven dat na de /j, w/ geen verdere consonant kan komen, */e:wp/, */ujp/. Dit volgt uit het maximale aantal van drie elementen in het rijm. Een tweeklank of lange klinker, inclusief /i,y,u/, geldt als twee elementen, en elke consonant als één.⁷ De voorspelling dat,

6 Voor de beschrijving van de noordelijke variant gebruikte ik in Gussenhoven (1999) [ʌu], terwijl Verhoeven (2005) voor de Belgische variant [ou] gebruikt.

7 De consonanten /t,s/ tellen niet mee, en kunnen daarom in principe altijd worden toegevoegd. Deze vrijheid bestaat ongeacht hun morfeemstatus, maar hangt wel samen met hun veelvuldige inzet als morfeem: *smient*, *ongerijm*[t], *iets ongerijm*[ts], *het ongerijm*[tst]. Zie ook sectie 3.8.

anders dan na [erw] of [uj], na [ei, œy, ou] wel een consonant kan voorkomen, zoals in *rijm, kuip, pauk*, is inderdaad correct.⁸

3.5 De allofonische halfvokalen

Consonanten als [j,w] lijken ook voor te komen tussen klinkers. Deze half-vokaalinsertie (Zonneveld 1978) betreft de aanwezigheid van een stemhebbende overgang tussen klinkers die als een halfvokaal wordt waargenomen. De halfvokaal doet zich voor na niet-lage volle klinkers (de klinkers van (4) zonder de [a:]) en tweeklanken (de klinkers in (5)) wanneer de volgende lettergreep met een klinker begint, en ontleent aan de eerste klinker zijn lippenstand en het deel van de tong dat verhoogd is. Omdat ‘achter’ en ‘gerond’ in het Nederlands drie klassen klinkers heeft, zijn er drie fonetische halfvokalen te onderscheiden, als in (6).

(6)		voor ongerond	voor rond	achter rond
	<i>knieën, crue, toean</i>	'kni[j]ə	'kry[ɥ]ə	'tu[w]an
	<i>reeën, reuen, showen</i>	're:[j]ə	'rø[ɥ]ə	'ʃo:[w]ə
	<i>rijen, buien, blauwe</i>	'rei[j]ə	'bœy[ɥ]ə	'blou[w]ə

De vraag is of in de hier behandelde systematische transcripties de halfvokaal zou moeten worden aangegeven. Merk ten eerste op dat niet steeds duidelijk is tot welk foneem de halfvokalen gerekend zouden moeten worden, /j/ of /w/. Als aangegeven in (6), zijn er drie halfvokalen te onderscheiden, een [j] na ongeronde voorklinkers, een [w] na geronde achterklinkers, en een [ɥ] na geronde voorklinkers. De interpretatie van de halfvokaal na /y/ is wellicht afhankelijk van de mate van liprondding, waarbij minder liprondding eerder [j] suggereert en meer liprondding eerder [w]. Maar het belangrijkste bezwaar tegen opname van symbolen voor halfvokalen is dat er een contrast bestaat tussen de allofonische halfvokalen en de fonemen /j,w/. Invoering van de halfvokaal zou het contrast tussen de echte consonant en de allofonische halfvokaal teniet doen. Vooral bij /w/ is het verschil duidelijk: *ruwe* /'rywə/, die in de noordelijke variant ofwel een bilabiale ofwel een labiodentale approximant kan hebben, rijmt niet op *crue* /'kryə/ ['kryɥə], waar de halfvokaal in alle varianten een zwak-gearticuleerde bilabiale klank is (Gussenhoven 1980). Voor de /j/ ligt de zaak minder duidelijk. Ik heb het idee dat mijn eigen uitspraak van *chiasme* bijvoorbeeld /xi'asmə/ is, niet */xi'jasmə/, als *jas*. En *ejectie* is /e'jeksi/, als *jek*, of *-jectie* in *projectie*, niet */e'eksi/, vgl. *reëel*. Voor het contrast *tussen* woorden is door Van Heuven & Hoos (1991) aangetoond dat de fonemen langer zijn dan de allofonische halfvokalen, en bovendien meer verschillen van de omliggende klinkers dan de allofonische halfvokalen (vgl. *die An, die Jan*), etc. Zij concluderen dan ook dat er althans tussen woorden geen sprake is van een fonologische regel.

8 Een beoordelaar wees me op het argument in Cohen (1971) dat de verspreking *Daar kraant geen haai naar* (voor *Daar kraait geen haan naar*) laat zien dat de [j] in *kraai* een medeklinker moet zijn, omdat de literatuur over versprekingen laat zien dat alleen elementen die in dezelfde positie in de lettergreep staan met elkaar worden verwisseld.

Wegens het voorspelbare karakter van de allofonische halfvokaal en vanwege het bestaan van fonemische halfvokalen in vergelijkbare contexten, lijkt het beter het meervoud van *knie* als /'kniə/ te noteren, *toean* als /'tuən/, etc. Hierbij rijst wel de vraag of de gebruiker expliciet gewezen moet worden op het feit dat in zorgvuldige uitspraak na /a:/ en /ə/ een glottisslag wordt ingevoerd voor een volgende woord-interne klinker, als in *geëvenaard* /xə,[ʔ]e:və'nɑɪrt/ en *Israel* /'ʔ]Isra,[ʔ]el/.⁹ Met andere woorden, moet de transcriptie niet het verschil aangeven tussen klinkercombinaties met en zonder verplicht doorlopende stembandrilling? Een mogelijk argument om wel de glottisslag op te nemen kan worden ontleend aan de relatieve complexiteit van de distributie van die klank. Hij komt optioneel voor wanneer de volgende klinker hoofd- of bijklemtoon heeft. Er is dus geen glottisslag in *chaos* /xɑ:ɔs/ * [xɑ:ʔɔs] of *sambaen* /'sɑmbɑ:ə/ * ['sɑmbɑ:ʔə]. De vraag is niet van groot praktisch belang.

Ten slotte herhaal ik de observatie van Kager & Zonneveld (1986) dat in woorden die de klemtoon op de voorlaatste lettergreep hebben, een niet-sjwa in tweede positie, en een sjwa in de laatste lettergreep, structureel geen medeklinker in de onsets van de laatste lettergreep kunnen hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval in *Azië*, *stadium*, *Veluwe*, *continuum* /'ɑ:ziə, 'stɑ:diəm, 'vɛ:lyə, kən'tinyəm/. Indien dit wel het geval was, zou de sjwa klemtoon aantrekken, vgl. *kantine* /kən'tinə/.

3.6 De marginale klinkers

Moulton (1962) wees erop dat het Nederlands een groep marginale klanken heeft. Marginale klanken zijn beperkt tot onomatopeën en leenwoorden, zoals de klinker in *crème* en (*ik*) *blère*. Het subsysteem van lange klinkers in (7) is wat symboloekus betreft onprobleematisch.

(7)	i:	y:	u:	<i>team</i>	<i>centrifuge</i>	<i>rouge</i>
	ɛ:	œ:	ɔ:	<i>serre</i>	<i>oeuvre</i>	<i>zône</i>
		ɑ:			<i>cast</i>	

Naast de orale marginale klinkers heeft het Nederlands een mogelijk in vergetelheid rakende groep van nasale klanken, die in (8) staan. De gebruikelijke transcriptie zonder lengtetekens negeert ten onrechte het lange karakter van deze klanken (Ton Broeders, persoonlijke mededeling).

(8)	-̃:	-̃ɛ:	-̃:	<i>en<u>fin</u> parfum</i>	<i>bon</i>
	-̃:	-̃:	-̃:	<i>en<u>fin</u></i>	

⁹ Booij (1995) geeft ten onrechte aan dat de glottisslag niet mogelijk is vóór klinkers met bijklemtoon, zoals de [ɛ] in de laatste lettergreep van *Israel*.

3.7 De klemtoon

Nederlandse woorden van meer dan twee lettergrepen kunnen naast de altijd aanwezige hoofdklemtoon een bijklemtoon hebben. Voor wat de hoofdklemtoon betreft moeten veel woorden lexicaal gemarkeerd worden, omdat zij uitzonderingen zijn op de regelmatige klemtoonposities. De bijklemtoon is voorspelbaar wanneer de hoofdklemtoon gegeven is, maar de beschrijvingen van de Nederlandse bijklemtoon zijn onvolledig.

De woorden in (9a) hebben alleen hoofdklemtoon, zoals aangegeven met ['], terwijl die in (9b) meer dan twee lettergrepen, maar geen bijklemtoon hebben, en die in (9c) naast de hoofdklemtoon ook een bijklemtoon hebben, zoals aangegeven met [₁].

- (9) a. 'oker b. 'Veluwe c. ,ledi'kant
 'soda ti'rade 'oli₁fant
 'sieraad ge'lukkigere ,Mada'gaskar

Hoewel de positie van de hoofdklemtoon grotendeels voorspelbaar is, zijn er twee redenen om deze niettemin steeds in woordenboeken aan te geven (met uitzondering wellicht van eenlettergrepige woorden). Ten eerste zijn de regels die de positie voorspellen niet eenvoudig. Een korte formulering voor woorden van meer dan één lettergreep is die in (10) (Trommelen & Zonneveld 1989, Gussenhoven 1993, Booij 1995: 96).

- (10) De hoofdklemtoon valt op de tweede lettergreep van achteren (de *penult*), tenzij:
- a. de laatste lettergreep gesloten is en een lange klinker heeft, in welk geval de hoofdklemtoon op de laatste lettergreep valt;
 - b. de laatste lettergreep een ongespannen klinker heeft (zie (3)), gevolgd door één consonant, de penult open is en er een daaraan voorafgaande lettergreep is (de *antepenult*), in welk geval de hoofdklemtoon op de antepenult valt.

De tweede reden om de hoofdklemtoon aan te geven is dat het aantal uitzondering op (10) vrij groot is, en dat, voorzover mij bekend, de taalgebruiker woorden met regelmatige klemtoon en woorden met onregelmatige klemtoon niet als verschillende klassen ziet. Voorbeelden van de hoofdregel zijn 'soda, de'corum en Pa'lembang. Voorbeelden van (10a) zijn pi'loot en ,ledi'kant, en voorbeelden van (10b) zijn ka'lashnikov en 'marathon. Uitzonderingen op de hoofdregel zijn ta'bak, ,para'plu en 'domi,nee, op (10a) ,panta'lon en Hon'duras, en op (10b) 'sieraad en 'oli,fant.

Als de hoofdklemtoon bekend is, dan is de bijklemtoon vrijwel geheel voorspelbaar. Echter, ook hier geldt dat de voorspelbaarheid niet evident is. De hoofdregel is (11).

- (11) Een bijklemtoon valt op een lettergreep zonder sjwa, indien:
- a. dit de laatste is in het woord en de hoofdklemtoon niet onmiddellijk voorafgaat;
 - b. deze de eerste of de derde is en een de hoofdklemtoon niet onmiddellijk volgt.

Voorbeelden van (11a) zijn 'marathon en 'olifant, en van (11b) ,ledi'kant en ,mini,mali'satie. In 'soda, ta'bak en Hon'duras komen dus geen bijklemtonen voor. De notatie van de bijklemtoon lijkt van minder praktisch belang, maar kan voor niet-Nederlandstaligen toch waardevolle informatie bevatten. Zo is voor Engelstaligen de plaats van de bijklemtoon morfologisch bepaald in woorden als ,con,side'ration, in,terpre'tation. Sprekers met een Engelstalige achtergrond zullen dus geneigd zijn woorden als ,consideratie [ˌkɔnsidə'ra:tsi] en ,interpretatie [ˌɪntɜprə'ta:tsi] uit te spreken als [kɔn,sidə'ra:tsi] en [ɪn,terprə'ta:tsi]. Daarnaast zijn er niet geheel begrepen segmentele invloeden die de bijklemtoon optioneel naar de tweede lettergreep kunnen doen verhuizen, als in ,ca,leido'scoop, ,gram,mati'kaal, ,ap,pendi'citis, e,lectrici'teit, ,Ja,neiro'isme (Jacobs 2003).

3.8 Duur van klinkers

De korte ongespannen klinkers in (3) komen alleen voor in gesloten lettergrepen en zijn altijd kort. De marginale klinkers van (7) en (8) zijn altijd lang, en zullen dus door middel van verdubbeling van de klinker of toevoeging van het lengteteken als lang dienen te worden aangegeven. De IPA beveelt het lengteteken aan, en dat is in dit artikel daarom gebruikt. *Cast*, *centrifuge*, *crème* en *bulletin* zijn dan dus [kɑ:st, sɛntri'fy:ʒə, krɛ:m, ˌbʏlɛ'tɛi].

De klinkers in (4) variëren tussen kort en lang. De distributie van de lange en korte varianten van de vier niet-hoge gespannen klinkers wordt in de eerste plaats bepaald door de klemtoon: de lange komen voor in lettergrepen met hoofd- of bijklemtoon. Een tweede reden is de aanwezigheid van een consonant in de coda, op grond waarvan een woordfinale onbeklemtoonde gesloten lettergreep een lange klinker heeft. Duurmetingen met de klinkers [a:] en [i] in verschillende posities in het woord laten zien dat *Mina* ['mina] is, en *manie* ['ma:ni], en generaliserend naar de overige lange klinkers heeft *foto*'s de structuur ['fo:to:s], terwijl *foto* ['fo:to] is (Gussenhoven 2000, Rietveld, Kerkhoff & Gussenhoven 2004). Hoewel deze regelmatigheid niet ingewikkeld is, lijkt het verstandig het duurverschil aan te geven door lange klinkers altijd een lengteteken mee te geven en korte nooit. Dit voorstel impliceert een allofonische transcriptie, omdat dezelfde klinker in beide posities kan voorkomen. Zo is de laatste klinker van *thema* kort, althans niet langer dan de klinker aan het eind van *rabbi*, maar is de klinker lang in *thematisch* (vgl. *rabbinisch*, waar de [i] kort blijft). De transcriptie van deze vier woorden is dus ['te:ma, 'rabi, te'ma:tis, ra'binis].

De hoge gespannen klinkers [i,y,u] zijn lang in dezelfde context als de niet-hoge, maar kennen de extra conditie dat de klinker gevolgd moet worden door [r] in hetzelfde woord. Zo is de [i] lang in *hier*, *fakir*, *sieraad* en *pierement*, [hi:r, 'fa:ki:r, 'si:ra:t, ˌpi:rə'ment], maar kort in *hiel*, *piraas* en *admiraal* [hi:l, pi'ra:t, ˌatmi'ra:l]. In beklemtoonde lettergrepen vóór [r] zijn de hoge klinkers kort, als na de [r] nog een andere consonant volgt dan [t,s]. Voorbeelden van zulke woorden zijn *wierp*, *kirsch*, *Ataturk* [wirp, kirʃ, 'a:ta,tʏrk].¹⁰

10 De laatste twee voorbeelden dank ik aan Paul Boersma.

3.9 Lettergrepen en woorden

De klanken van een woord worden verdeeld in lettergrepen. Dit betekent dat een reeks klanken die over twee woorden verdeeld is niet altijd op dezelfde manier gesyllabificeerd wordt als dezelfde reeks klanken binnen een woord. Zo is (*Fien de la*) *Mar slaan* anders dan *Marslaan*, waar de lettergreepgrens tussen [s] en [l] ligt. De term ‘woord’ duidt hier niet op een morfologisch, maar een fonologisch begrip, omdat de delen van samenstellingen afzonderlijke syllabificatiedomeinen vormen, zoals geïllustreerd wordt door Booij's (1995) *wet-staal* en *wets-taal*. Het ligt dus voor de hand de woordgrens aan te geven, bijvoorbeeld door middel van een spatie ([¹wet sta:l], [¹wets ta:l]). Judith Haan maakte me in dit verband opmerkzaam op de ambiguïteit in de spelling *valkuil*, dat naast de bestaande betekenis een type uil zou kunnen aanduiden. Een probleem wordt gevormd door medeklinkers die deel uitmaken van twee lettergrepen, de laatste medeklinker van de ene lettergreep en de eerste van de volgende. Dit verschijnsel doet zich tussen woorden voor wanneer de consonant waarmee het ene woord eindigt gelijk is aan die waarmee het volgende woord begint, zoals in *doellijn*, *ettafel* en *reissom*. De duur van de medeklinker op de woordgrens komt ongeveer overeen met een enkele consonant aan het begin van een woord, en men zou dus in dit soort gevallen van ‘degeminatie’ een enkel symbool voor de medeklinker willen gebruiken.

Het zou echter verkeerd zijn deze ambisyllabische consonanten te transcriberen als woord-initiële medeklinkers, alsof het de woorden *doe-lijn*, *E-tafel* en *rij-som* zijn, die immers een andere uitspraak hebben. Het verschil komt vooral tot uiting in de langere duur van de klinker aan het eind van de lettergreep in de laatstgenoemde woorden. Wanneer het eerste woorddeel een gespannen klinker heeft (zie (4)) gevolgd door [r], dan is het verschil groter, doordat de hoge klinkers lang zijn als de [r] in hetzelfde woord volgt. De middenklinkers worden daarnaast niet meer als sluitende tweeklanken uitgesproken (als [ei, øy, ou], zie Fig. 2), maar als centraliserende klinkers ([eə, øə, oə]). Om die reden wordt *vuurrood* met een lange [y:] uitgesproken, anders dan *VU-rood*, en heeft *beerrups* een andere allofoon van /e:/ dan *B-rups*. Om deze feiten weer te geven in transcripties zou de spatie, die volgens het voorstel in de vorige paragraaf tussen de delen van samenstellingen voorkomt, in het geval van ambisyllabische medeklinkers kunnen worden vervangen door een liggend streepje. In *ettafel* worden dan beide medeklinkers aangegeven, als in [¹e:t-ta:fl], terwijl *E-tafel* [¹e: ta:fl] is. Wel zal aan de gebruiker moeten worden uitgelegd dat in zulke gevallen een enkele consonant wordt uitgesproken. Het probleem strekt zich verder uit tot prefixen, die niet behoren tot hetzelfde fonologische woord als het deel waaraan ze zijn aangehecht, en die op dezelfde manier behandeld worden als de eerste delen van samenstellingen. In een woord als *onooglijk* kunnen *on* en *ooglijk* door een glottisslag worden gescheiden, wat correct gesuggereerd wordt door de transcriptie [ɔn 'o:xlək]. Bij *onnodig* is dit niet het geval: [ɔn-'no:dəx].

Het probleem van de ambisyllabische consonant doet zich ook binnen (fonologische) woorden voor na de ongespannen klinkers in (3), als in *Lisse*, *wennen*, *bukken*, *volle*, *lassen*. Ook hier sluit de medeklinker de eerste lettergreep en opent hij de tweede. Anders dan tussen woorden, doen zich binnen woorden echter geen meerduidige medeklinkerreeksen voor, omdat de syllabificatie voorspelbaar is. Wanneer we dus besluiten om, ondanks het probleem van de ambisyllabische consonanten, de woordgrens in samenstellingen aan te geven, dan valt het probleem van de dubbelzinnigheid in de lettergreepstructuur weg.

Binnen woorden kunnen we een enkele medeklinker schrijven voor de ambisyllabische consonant, als in *Lisse* ['lɪsə], en vermijden we het probleem van de lettergreepindeling door geen lettergreepgrenzen aan te geven.

Hoe belangrijk de beslissingen over de representatie van ambisyllabische consonanten zijn laat zich het gemakkelijkst illustreren met een publicatie waarin andere beslissingen zijn genomen, Heemskerk & Zonneveld (2000).

3.10 *Het belang van transcriptiekeuzes voor de praktijk*

Heemskerk & Zonneveld (2000), verder HZ, wijkt in veel opzichten af van de aanbevelingen die in dit artikel worden gedaan. Sommige van die verschillen zijn triviaal, andere ingrijpend. Een triviaal verschil is dat HZ schreefloze versies gebruikt voor de symbolen van de International Phonetic Association, passend bij het lettertype dat in HZ wordt gebruikt.¹¹

Minder triviale verschillen zijn opgenomen in Tabel 1. Een onverwachte beslissing betreft het gebruik van allofonische transcripties voor bepaalde varianten van medeklinkers, zoals de labiodentale [m] in gevallen als *banvloek* (zie Tabel 1a). De assimilatie van [n,m] naar [m] voor [f,v,w] is een optioneel verschijnsel, dat zich in snellere spraak voordoet, en zou daarom niet in een woordenboek hoeven te worden aangegeven. Bovendien is de uitspraak vóór [w] alleen mogelijk voor sprekers van de niet-zuidelijke variant, voor zover zij een labiodentale [v] gebruiken. Ook de notatie van stemhebbende obstruenten vóór [b,d], als in *bakblik*, *glasbak*, lijkt onnodig, hoewel die regressieve stemassimilatie algemeen wordt aangegeven in uitspraakwoordenboeken voor het Nederlands (Tabel 1b). Ook deze assimilatie is optioneel. Transcripties in uitspraakwoordenboeken moeten met succes zorgvuldig kunnen worden uitgesproken, en een al te nadrukkelijke stemhebbende consonant klinkt onnatuurlijk. Deze opmerking geldt niet voor de vermelding van de stemloze fricatief na obstruenten (progressieve stemassimilatie, als in *leeszaal*), die categorisch aanwezig is in de traditionele standaarduitspraak. Ook geeft HZ de allofonische halfvokaal aan in woorden als *Leo*. Tussen (fonologische) woorden wordt de halfvokaal echter niet door HZ aangegeven (Tabel 1c).

Zoals in 3.9 aangegeven, bevinden ambisyllabische medeklinkers als de [l] in *dille* zich in twee lettergrepen, *dil-* en *-le*, terwijl de [l] in *zielloos* zich niet alleen in twee lettergrepen, maar ook in twee fonologische woorden bevindt, *ziel-* en *-loos*. De beslissing of, en zo ja hoe, de lettergreep- en woordgrenzen aangegeven worden bepaalt daardoor mede de vraag hoe zulke medeklinkers moeten worden weergegeven. De keus is ruwweg tussen enerzijds de weergave van de lettergreep- en woordgrens en verlies van de mogelijkheid een enkel symbool voor de medeklinker te transcriberen, en anderszijds een enkel symbool voor de medeklinker en verlies van de mogelijkheid de lettergreep- en woordgrens aan te geven. HZ koos voor het laatste. In 3.9 heb ik voorgesteld woord-interne ambisyllabische medeklinkers met een enkel symbool weer te geven en de lettergreepgrens niet

¹¹ Een tweede notationeel verschil vloeit voort uit de afwijzing door HZ van het de door het IPA geadviseerde gebruik om het klemtoonteken vóór de beklemtoonde lettergreep te plaatsen. HZ plaatst het teken in de lettergreep, vóór de klinker. Zie ook Heemskerk & Zonneveld (2002).

aan te geven, in navolging van HZ, maar om delen van samenstellingen (fonologische woorden) te scheiden met een spatie of liggend streepje, en de ambisyllabische medeklinker tweemaal te noteren, in afwijking van HZ. In Tabel 1e is te zien dat de oplossing van HZ ertoe leidt dat het verschil tussen bijvoorbeeld *roux-room* en *roerroom* wegvalt in de transcriptie, net als dat tussen deze twee en *Ruhr-Ohm* (of zo men wil *roerroom*, bijv. ‘oom aan het roer’).¹² Naast de ongewenste neutralisatie in de transcriptie van dit drievoudige contrast, valt het verschil weg tussen segmenten die in één fonologisch woord staan (*tomatig*) en dezelfde segmenten in twee fonologische woorden, als te zien in Tabel 1f. In Tabel 1g laat ik ten slotte zien hoe het niet weergeven van de bijklemtoon ook leidt tot verlies van de duurverschillen in de laatste twee lettergrepen van *longembolie* en *olijfolie*.

		Dit artikel	Heemskerk & Zonneveld 2000
a. Plaatsassimilatie van [n]	<i>banvloek</i> <i>aanwas</i>	'ban vluk 'a:n was	b'amjvlu:k 'a:nʋas
b. Regressieve assimilatie maar vergelijk:	<i>glasbak</i> <i>lachbui</i> <i>leeszaal</i>	'ɣlas bak 'lax bæy 'le:s sa:l	ɣl'azbak 'aɣbæy 'lesal
c. Halfvokaal-insertie	<i>Leo</i> <i>coaxkabel</i> <i>coassistent</i>	'le:o 'ko:aks ,ka:ɓəl 'ko: asi,stent	'ejo k'owakskabəl 'k'oasistent
d. Duur van lange klinkers	*NASA <i>sieraad</i> <i>piraat</i> * <i>energieraad</i> <i>sliert</i> <i>Kirsch</i>	'na:sa 'si:ra:t pi'ra:t ,e:ner'ʒi ra:t [-nər-, -xi] sli:rt ki:rʃ	n'asa s'irat pi'r'at enerʒ'irat sli:rt ki:rʃ
e. Drie posities van een medeklinker op de grens van twee woorden	* <i>roux-room</i> <i>roerroom</i> * <i>Ruhr-Ohm</i>	'ru ro:m 'ru:r-ro:m 'ru:r o:m	r'urom r'urom r'urom
f. Verschillende aantallen woorden	* <i>toonmatig</i> * <i>tomatig</i>	to:n 'ma:təx to'ma:təx	tom'atəx tom'atəx
g. Verschil in bijklemtoon	* <i>longembolie</i> <i>olijfolie</i>	'lɔŋ embo ₁ li o'leif ₁ o:li	l'ɔŋemboli ol'eifoli

Tabel 1. Systematische verschillen tussen de voorgestelde transcripties en de transcripties die in Heemskerk & Zonneveld (2000) zijn gebruikt. Woorden die niet vermeld zijn in HZ zijn voorzien van een sterretje.

12 HZ motiveren hun beslissing op grond van de onacceptabiliteit van uitspraken als [z'il.los] voor *zielloos*. Anders dan in bijvoorbeeld het Engels, waarin een lange [l] gesproken wordt in vergelijkbare situaties (bijv. *soulless*), is de [l] in het Nederlands niet langer dan die in bijvoorbeeld *silo's*. Dit bezwaar is echter te ondervangen in een beschrijving waarin de algemene afwezigheid van geminerende medeklinkers zou moeten worden uitgelegd.

4 Conclusie

De uitspraak van het Nederlands laat zich goed transcriberen met behulp van de door het IPA voorgestelde conventies. Een systematische transcriptie kan meer of minder expliciet zijn, afhankelijk van de doelgroep. De motivatie van de keuze van de symbolen verloopt langs vier dimensies. Ten eerste kan voor elke klank een fonetisch preciezer of minder precies symbool worden gekozen. Ten tweede kan een symbool gekozen worden op grond van de mate van overeenkomst met een letter uit het Romeinse alfabet, waarbij zowel een afwijkende vorm als toevoeging van een diacritisch teken voor grotere expliciteit kan zorgen. De derde dimensie is de traditie, de mate waarin een symbool eerder voor een bepaald foneem werd gebruikt, mogelijk in tijden waarin de uitspraak van dat foneem anders was. De vierde geldt de systematiek van het klanksysteem, de mate waarin het gekozen symbool past in een orthogonaal of symmetrisch opgezette groep klanken. Daarnaast kan een systematische transcriptie fonemisch of allofonisch zijn, waarbij in het laatste geval verschillende symbolen gebruikt worden voor context-gebonden varianten van hetzelfde foneem. Een uiteindelijke keuze zal afhangen van de doelgroep. Transcripties in uitspraakcursussen gericht op leerders met een specifieke L1-achtergrond zullen vanwege de contrastiviteit met de L2 vaak gedetailleerder zijn dan transcripties in uitspraakwoordenboeken voor een algemenere gebruikersgroep.

De weergave van ambisyllabische medeklinkers vormt een speciaal probleem bij de transcriptie van het Nederlands. Zij kunnen zich zowel binnen woorden voordoen als aan de grenzen van woorden. Binnen woorden wordt de ambisyllabische medeklinker voorafgegaan door een korte (ongespannen) klinker, als in *Lisse*, waar de [s] het eind van de eerste lettergreep vormt en tegelijkertijd het begin van de tweede. Op woordgrenzen bevindt de ambisyllabische consonant zich tegelijkertijd aan het eind van de laatste lettergreep van het ene fonologische woord en aan het begin van de eerste lettergreep van het volgende, als in *ettafel*. Er is geen geheel bevredigende oplossing voor de transcriptie van deze data. Woordinterne ambisyllabische medeklinkers zouden met een enkel symbool kunnen worden getranscribeerd, als in HZ, omdat er geen dubbelzinnigheid bestaat over de uitspraak. Aan woordgrenzen concurreert de ambisyllabische consonant echter zowel met een consonant die uitsluitend aan het eind van de laatste lettergreep van het eerste woord zit als met een consonant die uitsluitend in de onsets van de eerste lettergreep van het tweede woord zit. Voorgesteld werd om de delen van samenstellingen door middel van een spatie van elkaar te scheiden, en de spatie te vervangen door een liggend streepje als er zich een ambisyllabische medeklinker op de woordgrens bevindt, waarbij deze dubbel getranscribeerd wordt.

Ten slotte werd ervoor gepleit om allofonische duurverschillen bij de gespannen klinkers aan te geven, zoals in *NASA* [ˈna:sa], omdat de regels voor hun distributie onvoldoende transparant zijn, en tevens om hoofd- en bijklemtoneer aan te geven, tenzij het woord niet meer dan één lettergreep heeft. Anderzijds is er voor gepleit om bepaalde andere allofonische uitspraakfeiten niet te transcriberen, om te vermijden dat verschijnselen die typisch in snellere of informele spraak plaatsvinden worden aangegeven in transcripties waarvan men een zorgvuldige uitspraak verwacht. Dit geldt de assimilatie van plaats bij nasalen, als in *banvloek*, *wanproduct* en *zinggeving*, en regressieve stemassimilatie, als in *glasbak* en *schrikdraad*. Deze zouden als fonetische regels in een beschrijving van de uitspraak ondergebracht kunnen worden, eerder dan in de transcripties.

• Bibliografie

- Abercrombie, David (1964).** *English Phonetic Texts*. London: Faber and Faber.
- Abercrombie, David (1967).** *Elements of General Phonetics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Adank, Patti, Hout, Roeland van & Smits, Roel (2004).** An acoustic description of the vowels of Northern and Southern Standard Dutch. *Journal of the Acoustical Society of America* 116, 1729-1738.
- Blancquaert, E. (1950).** *Practische Uitspraakleer van de Nederlandse Taal*. Derde uitgave. Antwerpen: De Sikkel.
- Booij, Geert (1995).** *The Phonology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, Anthonie (1971).** Diphthongs, mainly Dutch. In: L. Hammerich, R. Jakobson & E. Zwirner (red.), *Form and Substance, Phonetic and Linguistic Papers presented to Eli-Fischer-Jørgensen*. Odense: Akademisk Forlag, 277-290.
- Cohen, Anthonie, C.L. Ebeling, K. Fokkema & A.G.F. van Holk (1969).** *Fonologie van het Nederlands en het Fries. Inleiding tot de Moderne Klankleer*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Collins, Beverley S. & Mees, Inger M. (1999).** *The Real Professor Higgins: The Life and Career of Daniel Jones*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Coninck, R.H.B. de (1970).** *Groot Uitspraakwoordenboek van de Nederlandse Taal*. Antwerpen, Utrecht: De Nederlandse Boekhandel.
- Gussenhoven, Carlos (1980).** Bespreking van W. Zonneveld & M. Trommelen (1979). Inleiding in de Generatieve Fonologie. Muiden: Coutinho. *Gramma* 4, 174-183.
- Gussenhoven, Carlos (1993).** The Dutch foot and the chanted call. *Journal of Linguistics* 29, 37-63.
- Gussenhoven, Carlos (1999).** Dutch. In: *Handbook of the International Phonetic Association*, Cambridge: Cambridge University Press, 74-77.
- Gussenhoven, Carlos (2000).** Vowel duration, syllable quantity and stress in Dutch. Rutgers Optimality Archive (ROA) 381. Te verschijnen in: Kirstin Hanson & Sharon Inkelas (red.), *The nature of the word: essays in honor of Paul Kiparsky*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Handbook (1999).** *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hart, J. 't (1969).** Fonetische steunpunten. *Nieuwe Taalgids* 62, 168-174.
- Heemskerk, Josée & Zonneveld, Wim (2000).** *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.
- Heemskerk, Josée & Zonneveld, Wim (2002).** (Not the) Nederlandse Uitspraakwoordenboek. *Gramma* 9, 23-44.
- Heuven, Vincent J. van & Hoos, Annelies (1991).** Hiatus Deletion, Phonological rule or phonetic coarticulation? In: Frank Drijkoningen & Ans van Kemenade (red.), *Linguistics in the Netherlands 1991*, 61-70.
- Heuven, Vincent J. van & Genet, Roos (2002).** Wat is het beste IPA-symbool voor de u van put? Lezing gehouden op de Dag van de Fonetiek, Utrecht, 19 december.

- Jacobs, Haike (2003).** The emergence of quantity-sensitivity in Latin. In: D. Eric Holt (red.), *Optimality Theory and Language Change*. Amsterdam: Kluwer, 229-274.
- Kager, René & Zonneveld, Wim (1986).** Sjwa, syllables, and extrametricality in Dutch. *The Linguistic Review* 5, 197-221.
- Ladefoged, Peter N. & Maddieson, Ian (1996).** *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell.
- Ltd Lexus (sine datum).** *Dutch Phrase Book*. London: Dorling Kindersley.
- Mees, Inger M. & Collins, Beverley (1982).** A phonetic description of the consonant system of Standard Dutch (ABN). *Journal of the International Phonetic Association* 12, 2-12.
- Mees, Inger M. & Collins, Beverley (1983).** A phonetic description of the vowel system of Standard Dutch (ABN). *Journal of the International Phonetic Association* 13, 64-75.
- Moulton, W.G. (1962).** The vowels of Dutch: Phonetic and distributional classes. *Lingua* 6, 294-312.
- Paardekooper, P.C. (1987 [1978]).** *ABN-Uitpraakgids*. Antwerpen: Standaard. (Eerste druk, Hasselt: Heideiland-Orbis.)
- Rietveld, Toni & Loman, H. (1985).** /h/, stemhebbend of stemloos. *Glott* 8, 275-285.
- Rietveld, Toni & Heuven, Vincent J. van (2001).** *Algemene Fonetiek*. Muiderberg: Coutinho.
- Rietveld, Toni, Kerkhoff, Joop & Gussenhoven, Carlos (2004).** Word prosodic structure and vowel duration in Dutch. *Journal of Phonetics* 32, 394-331.
- Sturm, Arie (1992).** De grote Piet. In: Hans Bennis & Jan W. de Vries (red.), *De Binnenbouw van het Nederlands*. Dordrecht: Foris, 1-11.
- Timmermans, Bernadette (2004).** *Klink klaar: Uitspraak- en intonatiegids voor het Nederlands*. Leuven: Davidsfonds.
- Trommelen, Mieke & Zonneveld, Wim (1989).** *Klemtoon en metrische fonologie*. Muiden: Coutinho.
- Verhoeven, Jo (2005).** Belgian Standard Dutch. *Journal of the International Phonetic Association* 35, 243-247.
- Vieregge, Wilhelm H. (1985).** *Transcriptie van Spraak*. Dordrecht: Foris.
- Zonneveld, Wim (1978).** *A Formal Theory of Exceptions in Generative Theory*. Lisse: Peter de Ridder.
- Zonneveld, Wim & Trommelen, Mieke (1980).** Egg, Onion, Ouch! On the representation of Dutch diphthongs. In: Wim Zonneveld, Frans van Coetsem, & Orrin W. Robinson (red.), *Studies in Dutch Phonology*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 265-292.

Discussie

In *Nederlandse Taalkunde* 9 (2004), 97-132 verscheen van Hans Broekhuis het artikel 'Het voorzetselvoorwerp'. Mede naar aanleiding daarvan publiceerde Ina Schermer-Vermeer in *Nederlandse Taalkunde* 11 (2006), 146-167 het artikel 'Worstelen met het voorzetselvoorwerp'. Hieronder volgen nog twee bijdragen, waarin Broekhuis en Schermer-Vermeer nader ingaan op hun standpunten. De redactie beschouwt de discussie hiermee als gesloten.

- **Worstelen met het voorzetselvoorwerp: opmerkingen bij Ina Schermer-Vermeers artikel**

HANS BROEKHUIS

In deze notitie wil ik enkele opmerkingen plaatsen bij het in *Nederlandse Taalkunde* 11/2 verschenen artikel "Worstelen met het voorzetselvoorwerp" van Ina Schermer-Vermeer, waarin zij reageert op mijn artikel "Het voorzetselvoorwerp" in *Nederlandse Taalkunde* 9/2. Voor een belangrijk deel komt mijn wens voort uit het feit dat Schermer-Vermeer meningen aan mij toeschrijft die ik niet heb, en deze illustreert door citaten uit mijn artikel uit hun verband te rukken. Zo schrijf ik bijvoorbeeld:

Dat de discussie zich tot op heden met name beperkt tot de vraag of een bepaald criterium nu wel of niet waterdicht is, is mijns inziens te betreuren omdat dit in de praktijk een belemmering vormt voor een meer diepgaand onderzoek van het voorzetselvoorwerp (Broekhuis 2004:98).

In Schermer-Vermeers woorden verwordt dit tot:

Het zoeken naar waterdichte criteria zou een belemmering vormen "voor een meer diepgaand onderzoek van het voorzetselvoorwerp" (Schermer-Vermeer 2006:146).

Vervolgens lijkt Schermer-Vermeer mij de mening toe te dichten dat het overbodig zou zijn te zoeken naar dergelijke waterdichte criteria. Ik zeg dat nergens: waar mogelijk is het formuleren van waterdichte criteria vanzelfsprekend te prefereren boven het formuleren van noodzakelijke of voldoende voorwaarden. Helaas is het echter wel zo dat het vaak niet mogelijk is om dergelijke waterdichte criteria te vinden (wat ik in op p.98 van mijn artikel adstrueer aan de hand van een aantal criteria die vaak gehanteerd worden om het lijdend voorwerp te herkennen), zodat we het noodgedwongen moeten doen met noodzakelijke of voldoende voorwaarden. Nergens in haar artikel laat Schermer-Vermeer zien dat ik me hier vergis: zij doet zelfs geen poging om waterdichte criteria te formuleren

voor het onderscheiden van de door haar gepostuleerde categorie van niet-predicatieve complementaire voorzetselbepalingen (zie hieronder).

Schermer-Vermeer besluit de inleidende paragraaf van haar artikel door mij tussen de regels door een onwetenschappelijke houding te verwijten (iets dat zij later in het artikel nog een paar keer lijkt te doen). Beschouw het volgende citaat:

Volgens Broekhuis zijn waterdichte criteria “eigenlijk haast nooit te geven” (p98). Zelfs als dat zo is, volgt daaruit niet dat het herkwalficeren van eigenschappen als voorwaarden die slechts noodzakelijk of voldoende zijn, op zichzelf tot meer inzicht leidt. Daarmee genoeg nemen staat bovendien op gespannen voet met toetsbaarheid (Schermer-Vermeer 2006:147).

Op zichzelf is met het eerste deel van Schermer-Vermeers citaat niets mis. Natuurlijk hoeft het niet zo te zijn dat het formuleren van voldoende of noodzakelijke voorwaarden tot meer inzicht leidt; bij ontstentenis van waterdichte criteria kunnen we alleen maar hopen dat dit het geval zal zijn – we kunnen niet meer dan ons best doen. Bedenklijk echter is de laatste zin in het citaat, waarmee Schermer-Vermeer lijkt te suggereren dat ik het niet zo nauw neem met de toetsbaarheid van mijn theoretische beweringen. Deze suggestie wordt vervolgens nog versterkt door te verwijzen naar mijn gebruik van noodzakelijke en voldoende voorwaarden in Broekhuis (1997) bij het karakteriseren van werkwoorden als *bloeden* en *drijven* als onaccusatief. Beschouw de volgende tabel, waarin ik aangeef wat de voldoende voorwaarden zijn om te besluiten dat we te maken hebben met een onergatief of onaccusatief werkwoord.

	ONERGATIEF	ONACCUSATIEF
ER-NOMINALISATIE	voldoende	onmogelijk
HULPWERKWOORD <i>ZIJN</i>	onmogelijk	voldoende
ATTRIBUTIEF GEBRUIK VOLTOOID/PASSIEF DEELWOORD bij nomen dat correspondeert met het subject van het werkwoord	onmogelijk	voldoende
PASSIVISATIE	voldoende	onmogelijk

Werkwoord als *vallen* en *sterven* voldoen zowel aan de noodzakelijke als aan de voldoende voorwaarden om te besluiten tot onaccusativiteit: ER-nominalisatie is onmogelijk, het hulpwerkwoord is *zijn*, het voltooid deelwoord kan attributief gebruikt worden bij een nomen dat correspondeert met het subject van het werkwoord, en passivisatie is uitgesloten.

(1)	a	*valler	a'	*sterver
	b	Jan is/*heeft gevallen.	b'	Jan is/*heeft gestorven.
	c	de gevallen jongen	c'	de gestorven jongen

Het probleem met werkwoorden als *bloeden* en *drijven* is dat ze niet voldoen aan de voldoende voorwaarden om te besluiten tot onaccusativiteit: het hulpwerkwoord is *hebben* en niet *zijn* en het voltooid deelwoord kan niet attributief gebruikt worden bij een nomen dat correspondeert met het subject van het werkwoord. Ze voldoen slechts aan de nood-

zakelijke voorwaarden: ER-nominalisatie en passivisatie zijn onmogelijk. Merk op dat (2a') natuurlijk mogelijk is als benaming van een bepaald type entiteit, maar niet in de hier relevante betekenis "iets/iemand die drijft".

(2)	a	*bloeder	a'	*drijver
	b	Jan heeft/*is gebloed	b'	Jan heeft/*is gedreven
	c	*de gebloede jongen	c'	*de gedreven jongen
	d	*er wordt door Jan gebloed	d'	*Er wordt gedreven

Omdat *bloeden* en *drijven* niet aan de voldoende voorwaarden voldoen, kunnen we niets uit de voorbeelden in (2) concluderen. Dit maakt deze klasse van werkwoorden moeilijk te classificeren en dus interessant. In Broekhuis (1997) beargumenteer ik dat het feit dat deze klasse niet voldoet aan de voldoende voorwaarden, gerelateerd kan worden aan het feit dat zij niet-telisch (\approx niet-terminatief) zijn. Wanneer we de betreffende werkwoorden telisch maken door toevoeging van een predicatief complement als *dood* of *weg*, voldoen ze wel aan de voldoende voorwaarden om tot onaccusativiteit te besluiten: het hulpwerkwoord wordt *zijn* en ook kan het voltooid deelwoord attributief gebruikt worden bij een nomen dat correspondeert met het subject van het werkwoord.

(3)	a	Jan is/*heeft doodgebloed	a'	Jan is/*heeft weggedreven
	b	de doodgebloede jongen	b'	de weggedreven jongen

Nu kan men natuurlijk betwisten dat ik uit de feiten in (3) mag concluderen dat ook de werkwoorden *bloeden* en *drijven* onaccusatief zijn, maar het lijkt me nogal ver gaan om naar aanleiding van de discussie in Broekhuis (1997) het volgende te concluderen:

De meer voor de hand liggende mogelijkheid dat deze werkwoorden niet onaccusatief zijn en dat de semantische rol van de subjecten anders verklaard moeten worden [...] zal niet snel meer overwogen worden. En al helemaal niet de mogelijkheid dat het begrip "onaccusatief" geen adequate verklaring biedt voor de hulpwerkwoordelijke selectie [...] (Schermer-Vermeer 2006:147; literatuurverwijzingen verwijderd).

Dat deze conclusie niet getrokken mag worden, blijkt duidelijk uit het feit dat ik met nadruk stel dat "[a]angetekend dient te worden dat de hier veronderstelde [onaccusatieve] status van deze werkwoorden nooit (goed) onderzocht is en dat derhalve de nodige voorzichtigheid gewenst is" (Broekhuis 1997:45). Ik zou zeggen dat dit juist gelezen zou moeten worden als een uitnodiging om deze werkwoorden in de toekomst eens goed onder de loep te nemen: het doel van het formuleren van voldoende en noodzakelijke voorwaarden is in ieder geval niet zoals Schermer-Vermeer suggereert om problematische feiten van tafel te vegen, maar om onze bestaande inzichten zo goed mogelijk te formuleren.

Gezien de eerder gegeven citaten uit haar artikel zal het niet verbazen dat het oordeel van Schermer-Vermeer over mijn artikel "Het voorzetselvoorwerp" ondubbelzinnig negatief is. Beschouw het volgende citaat, waarvan een deel al eerder werd aangehaald:

Om te kunnen spreken van een [voorzetselvoorwerp] volstaat het volgens Broek-

huis om noodzakelijke (maar niet voldoende) en voldoende (maar niet noodzakelijke) voorwaarden te formuleren: het zoeken naar waterdichte criteria zou een belemmering vormen “voor een meer diepgaand onderzoek naar het voorzetselvoorwerp” (p.98). Als men denkt zulk onderzoek in Broekhuis’ artikel te zullen vinden, komt men echter bedrogen uit. (Schermer-Vermeer 2006:146)

Na lezing van haar artikel blijkt echter dat Schermer-Vermeers oordeel met name gebaseerd is op haar onvrede met mijn bespreking van de eigenschappen van het voorzetselvoorwerp in paragraaf 2 van mijn artikel. Nu is het zo dat ik er geen twijfel over laat bestaan dat deze paragraaf niet meer is dan een overzicht van criteria die in de eerdere literatuur zijn aangedragen om het voorzetselvoorwerp te herkennen en dat mijn bijdrage niet meer is dan aan te geven of we die criteria kunnen zien als noodzakelijke of voldoende voorwaarden.

Het hoofddoel van dit artikel is echter niet om na te gaan in hoeverre we in staat zijn een operationele definitie van het voorzetselvoorwerp te geven, maar te onderzoeken welke typen voorzetselvoorwerpwerkwoorden [...] er eigenlijk bestaan. (Broekhuis 2004:98)

Wellicht dat Schermer-Vermeer het expliciet geformuleerde onderzoeksdoel van het artikel niet interessant acht en daarom ook het twintig pagina’s tellende verslag van dat onderzoek niet ziet als een interessante bijdrage aan onze kennis over het voorzetselvoorwerp. Mijn gevoelens hierover zijn in ieder geval anders, vooral omdat bij mijn weten de classificatie van de werkwoorden met een voorzetselvoorwerp niet eerder in detail onderzocht is. Als mij iets te verwijten valt, dan is het dat ik de titel van mijn artikel wellicht iets te ruim geformuleerd heb: misschien was het beter geweest het artikel de titel “Voorzetselvoorwerpwerkwoorden” mee te geven om misverstanden over het eigenlijke onderwerp van het artikel te voorkomen.

Ondanks het feit dat Schermer-Vermeers artikel een reactie is op wellicht het minst interessante deel van mijn artikel, is het natuurlijk beslist zinnig om de claims die ik maak over de status van de besproken criteria om het voorzetselvoorwerp te herkennen, op hun waarde te onderzoeken: als ik stel dat eigenschap X een voldoende of noodzakelijke voorwaarde is om te kunnen spreken van een voorzetselvoorwerp, dan moet dat natuurlijk wel zo zijn. We zullen aan het eind van dit artikel zien dat Schermer-Vermeers artikel hier misschien wel het een en ander te bieden heeft, hoewel de discussie helaas vertroebeld wordt door het feit dat mij opnieuw meningen worden toegeschreven die ik niet heb. Zo impliceert Schermer-Vermeer op p.152-3 dat ik vervanging van een PP door een voornaamwoordelijk bijwoord een voldoende voorwaarde acht om te besluiten dat we te maken hebben met een voorzetselvoorwerp, terwijl ik dit juist expliciet ontken:

De mogelijkheid van vervanging van de PP door een voornaamwoordelijk bijwoord is natuurlijk niet voldoende om te concluderen dat we te maken hebben met een voorzetselvoorwerp, omdat voornaamwoordelijke bijwoorden ook gebruikt kunnen worden als bijwoordelijke bepaling. (Broekhuis 2004:104)

Wat ik wel zeg, is dat het voorzetselvoorwerp niet vervangen kan worden door een bij-

woord (bij gelijkblijvende betekenis): wanneer het mogelijk is een PP te vervangen door een bijwoord dan is dat voldoende om te concluderen dat we niet met een voorzetselvoorwerp te maken hebben. Overigens heeft Schermer-Vermeer er natuurlijk gelijk in dat naast de voorzetselvoorwerpen en de in het citaat hierboven genoemde bijwoordelijke bepalingen ook andere typen PPs vervangen kunnen worden door voornaamwoordelijke bijwoorden, zodat de bijzin in het citaat beter als volgt geformuleerd had kunnen worden: “... omdat voornaamwoordelijke bijwoorden *bijvoorbeeld* ook gebruikt kunnen worden als bijwoordelijke bepaling.”

De in mijn artikel besproken criteria worden door de meeste auteurs opgevoerd als hulpmiddelen om adjuncten te onderscheiden van het voorzetselvoorwerp. In paragraaf 2.4 laat Schermer-Vermeer terecht zien dat sommige van deze criteria eerder een onderscheid maken tussen de adjuncten en de complementen van het werkwoord. Dit was dan ook de reden waarom ik een aparte sectie besteed heb aan predicatieve PPs, die een flink aantal eigenschappen van het voorzetselvoorwerp vertonen: ze zijn vaak verplicht, volgen op de bijwoordelijke bepalingen, kunnen R-extractie ondergaan en kunnen niet in een *en-doet-dat-zin* voorkomen. Ze verschillen echter van het voorzetselvoorwerp doordat ze niet kunnen volgen op het werkwoord in zinsfinale positie.

- (4) a Jan is bij de duikplank *(uit het zwembad) geklommen.
b Jan is <* uit het zwembad> bij de duikplank <uit het zwembad> geklommen.
c Jan is er bij de duikplank uit gekropen.
d *Jan is bij de duikplank geklommen en hij deed dat uit het zwembad.
e *Jan is bij de duikplank geklommen uit het zwembad.

Schermer-Vermeers artikel helpt ons eraan te herinneren dat er nog een aantal andere typen PPs zijn die sommige van hun eigenschappen met de voorzetselvoorwerpen gemeen hebben. Zo geldt voor (5) bijvoorbeeld dat de PP *in Miami* normaal gesproken niet weggelaten kan worden of in een *en-doet-dat-zin* kan voorkomen, wat suggereert dat hij gekarakteriseerd kan worden als complement van het werkwoord *wonen*.

- (5) a Jan woont *(in Miami)
b *Jan Woont en hij doet dat in Miami

Op grond hiervan lijkt Schermer-Vermeer er voor te pleiten het begrip voorzetselvoorwerp te laten vervallen ten gunste van het begrip “niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling” (zie haar conclusie op p.166). Nu heb ik geen enkel probleem met het accepteren van een dergelijk begrip, maar ik betwijfel of dit ook maar iets bijdraagt aan de discussie. Het is overduidelijk dat de PP *in Miami* in (5) een andere rol vervult dan een voorzetselvoorwerp in een zin als *Jan wacht op vader* en bovendien heel andere eigenschappen heeft. Zo vormen *wonen* en *in* geen semantische eenheid: de PP *in Miami* heeft net als een bijwoordelijke bepaling een locationele betekenis. Hier hangt mee samen dat de PP net als een bijwoordelijke bepaling vervangen kan worden door een bijwoord en dat het voorzetsel deel uitmaakt van een omvangrijk paradigma. Bovendien lijkt er geen sprake van te zijn dat de PP door het werkwoord geselecteerd wordt; we hebben eerder met een modificatierelatie van doen, wat ook duidelijk blijkt uit het feit dat de PP zonder meer

vervangen kan worden door adjectivale constituenten als *rustig* of *mooi*, die een eigenschap aanduiden.

- (6) a Jan woont daar.
 b Jan woont naast me/onder de brug/tussen de vogels.
 c Jan woont rustig/mooi.

Kortom, de bijzondere eigenschap van het predikaat *wonen* is niet dat het een complement neemt, maar dat het verplicht gemodificeerd wordt. In dit opzicht lijkt het op de uitdrukking *geboren zijn*, die normaal gesproken eveneens gemodificeerd moet worden:

- (7) Jan is geboren $\left\{ \begin{array}{l} \text{in Amsterdam} \\ \text{in 1990} \\ \text{met een gouden leper in zijn mond} \\ \text{onder een gelukkig gesternte} \end{array} \right\}$.

Schermer-Vermeers claim dat de PP in (5) een niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling is, lijkt met name gebaseerd te zijn op het feit dat de PP min of meer verplicht is. Dit garandeert volgens mij echter helemaal niet dat we met een complement van het werkwoord te maken hebben in die zin dat de PP geselecteerd wordt door het werkwoord. Het kan simpelweg zo zijn dat een zin als *Jan woont* niet voldoende informatief is en om die reden niet aanvaardbaar is; vgl. Grice's (1975) maxime van kwantiteit of relatie. Dit lijkt mij in ieder geval de verklaring voor de onaanvaardbaarheid van een zin als *Jan is geboren*: deze zin is onaanvaardbaar omdat het op geen enkele wijze informatie aandraagt die niet al bekend is en ik zie daarom ook geen enkele reden om te zeggen dat de toevoegingen in (7) complementen van *geboren zijn* zijn – het lijken mij reguliere bijwoordelijke bepalingen. Als ik hier gelijk in heb, volgt dat het verplicht aanwezig zijn van een PP-constituent geen waterdicht criterium is om te kunnen concluderen dat we te maken hebben met een niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling; we kunnen evengoed te maken hebben met een bijwoordelijke bepaling. Andere waterdichte criteria om te kunnen spreken van een niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling heb ik niet in Schermer-Vermeers artikel kunnen vinden. Het lijkt mij dat dit de conclusie rechtvaardigt dat Schermer-Vermeer niet voldoet aan haar eigen normen met betrekking tot 'toetsbaarheid'.

Overigens lijkt het me duidelijk dat zelfs wanneer *in Miami* een complement van het werkwoord *wonen* zou zijn (wat ik dus betwijfel), we toch onderscheid moeten blijven maken tussen enerzijds wat we traditioneel aanduiden als voorzetselvoorwerp en anderzijds het complement van een werkwoord als *wonen*: ze vertonen te veel verschillen om ze over één kam te kunnen scheren. Om maar eens een vergelijking te trekken met de ornithologische taxonomie: we spreken toch ook over pinguïns, struisvogels, arenden en mezen, ondanks het feit dat het allemaal vogels zijn?

Laat ik eindigen met een laatste inhoudelijke reactie op Schermer-Vermeers artikel. In paragraaf 5 laat Schermer-Vermeer zien dat het onderscheid tussen een voorzetselvoorwerp en PPs met andere functies in sommige gevallen moeilijk vast te stellen is op grond van de bestaande criteria. Zo stelt Schermer-Vermeer op p. 165 bijvoorbeeld dat Duinhoven (1989) bezwaar aantekent tegen een van de voorbeelden die ik gebruik voor het illustre-

ren van de eigenschappen van het voorzetselvoorwerp, namelijk zin (8) met de collocatie *vechten voor*.

(8) Jan vecht voor een betere wereld.

Het citaat van Duinhoven waar Schermer-Vermeer naar verwijst, is het volgende:

Het is al lastig te beslissen of we in *hij vecht voor zijn leven* al dan niet met een voorzetselvoorwerp te doen hebben: 'hij vecht, met als inzet zijn leven' (bijwoordelijke bepaling), of 'hij vecht ervoor in leven te blijven' (voorzetselvoorwerp). Naarmate de handeling van het fysieke vechten op de achtergrond raakt, zal men neigen naar de tweede interpretatie met een voorzetselvoorwerp. (Duinhoven 1989:51)

Afgezien van de vraag of we op grond van dit citaat kunnen concluderen dat Duinhoven, zoals Schermer-Vermeer suggereert, mijn analyse van voorbeeld (8) werkelijk zou verwerpen (ik denk eigenlijk van niet), heb ik er geen enkel probleem mee om te zeggen dat (8) in principe ambigu is, hoewel volgens mij de lezing met een voorzetselvoorwerp de meest prominente is.

Dit brengt ons op Schermer-Vermeers vraag op p.152 hoe ik de voorbeelden in (9a&b) zou analyseren. Het antwoord op die vraag is dat ik er inderdaad toe neig om deze voorbeelden verschillend te analyseren: de *en-doet-dat* test laat ondubbelzinnig zien dat we in (9a) met een adjunct te maken hebben, terwijl het feit dat voorbeeld (9b) een dergelijke parafraze niet toestaat, erop kan wijzen dat we te maken hebben met een voorzetselvoorwerp.

- (9) a Jan worstelde met zijn buurman
a' Jan worstelde en hij deed dat met zijn buurman
b Jan worstelde met zijn geweten
b' *Jan worstelde en hij deed dat met zijn geweten

Anderzijds heeft Schermer-Vermeer er zeker gelijk in dat de twee voorbeelden sterke overeenkomsten vertonen in de semantische relatie tussen het werkwoord en de PP. In wellicht nog sterkere mate geldt dit voor de gevallen die Schermer-Vermeer geeft in voorbeeld (28) op p.160, waarvan ik er hier één herhaal als (10a&b).

- (10) a Jan verschool zich achter een deur.
a' Jan verschool zich en hij deed dat achter een deur
b Jan verschool zich achter zijn onwetendheid.
b' *Jan verschool zich en hij deed dat achter zijn onwetendheid

Ik wil daarom niet uitsluiten dat Schermer-Vermeer er inderdaad gelijk in heeft dat gevallen als (10), en wellicht ook (9), syntactisch op dezelfde wijze geanalyseerd zouden moeten worden. Anders dan zij ben ik echter van mening dat in dat geval benoeming van de PP als complement van het werkwoord niet het meest voor de hand liggend is, omdat de aanvaardbaarheid van de voorbeelden in (9a') en (10a') ondubbelzinnig laten zien dat

we met adjuncten te maken hebben. Een benoeming als bijwoordelijke bepaling lijkt me bovendien ondersteund te worden, doordat (naar mijn mening althans) de locationele betekenis van het voorzetsel in (10b) nog duidelijk te herkennen is, zodat we dit voorbeeld gemakkelijk metaforisch kunnen opvatten. Wel moet er sprake zijn van een zekere mate van idiomatisering gezien het feit dat het voorzetsel in (10b) geen paradigma heeft. Wellicht dat deze idiomatisering er uiteindelijk toe leidt (of er al toe geleid heeft) dat de adverbiale PP geheranalyseerd wordt (of is) als voorzetselvoorwerp.

- **Bibliografie**

Broekhuis, Hans (1997). Twee typen subject. *Nederlandse taalkunde* 2, 35-51.

Broekhuis, Hans (2004). Het voorzetselvoorwerp. *Nederlandse taalkunde* 9, 97-131.

Duinhoven, A. M. (1989). Het voorzetselvoorwerp. Een zinspatroon in wording, *Nieuwe Taalgids* 82, 40-45.

Grice, H.P. (1975). Logic and Conversation. In: P. Cole & J. Morgan (eds.), *Speech Acts*. New York: Academic Press, 41-58.

Schermer-Vermeer, Ina (2006). Worstelen met het voorzetselvoorwerp, *Nederlandse Taalkunde* 11, 146-67.

- **Worstelen rond het voorzetselvoorwerp: een reactie op de opmerkingen van Hans Broekhuis**

INA SCHERMER-VERMEER

Uit de opmerkingen van Hans Broekhuis (Broekhuis 2007) blijkt dat hij van oordeel is dat ik hem in mijn artikel "Worstelen met het voorzetselvoorwerp" (*Nederlandse Taalkunde* 11/2) onrecht doe. Dat betreurt ik, want dat was geenszins mijn bedoeling en ik vind ook niet dat zijn oordeel terecht is.

Hij stelt dat ik hem meningen toeschrijf die hij niet heeft, geïllustreerd met uit hun verband gerukte citaten. Ook zou ik hem een onwetenschappelijke houding verwijten. Nu heb ik ongetwijfeld allerlei slechte eigenschappen, maar het uit hun verband rukken van citaten hoort daar, voor zover ik mij bewust ben, niet bij. Ik stel het dan ook op prijs dat de redactie van *Nederlandse Taalkunde* mij in de gelegenheid stelt op de opmerkingen van Broekhuis te reageren.

Een eerste blijk van onjuiste weergave mijnerzijds zou de volgende zin zijn:

Het zoeken naar waterdichte criteria zou een belemmering vormen "voor een meer diepgaand onderzoek van het voorzetselvoorwerp" (Schermer-Vermeer 2006:146).

Deze zin heeft niet alleen betrekking op de door Broekhuis geciteerde uitspraak

Dat de discussie zich tot op heden met name beperkt tot de vraag of een bepaald criterium nu wel of niet waterdicht is, is mijns inziens te betreuren omdat dit in de praktijk een belemmering vormt voor een meer diepgaand onderzoek van het voorzetselvoorwerp (Broekhuis 2004: 98).

maar ook op de herneming daarvan op p. 102:

opgemerkt [moet] worden dat vele taalkundigen geprobeerd hebben “waterdichte criteria” te ontwikkelen om uit te maken of we al dan niet met een voorzetselvoorwerp te maken hebben.

“Het zoeken naar waterdichte criteria” verwijst naar de werkzaamheden van de bedoelde taalkundigen en de gewraakte zin is mijns inziens dus wel degelijk in overeenstemming met de strekking van Broekhuis’ woorden.

Ook wat ik daarop liet volgen, dat een dergelijk meer diepgaand onderzoek niet in Broekhuis’ artikel te vinden is, wordt mij euvel geduid. Maar dat houd ik staande. Want welke rol speelt het voorzetselvoorwerp (vzv) in zijn betoog? Zoals ik onmiddellijk na de bedoelde uitspraak zeg:

Het eigenlijke onderwerp van zijn artikel is iets anders: de hypothese dat werkwoorden hoogstens twee “interne argumenten” kunnen hebben ([Broekhuis 2004] p. 100). Daartoe wordt het werkwoordelijk systeem dat gepresenteerd is in Broekhuis (1997) aangevuld met werkwoorden die een vzv bij zich kunnen hebben, waarbij blijkt dat de bestaande indeling van intransitieve, transitieve en onaccusatieve werkwoorden niet veranderd hoeft te worden (Schermer-Vermeer 2006:146-7).

Ten behoeve van dit onderzoeksdoel geeft Broekhuis (in par.2 van Broekhuis 2004) een samenvattend overzicht van de “criteria die in de eerdere literatuur zijn aangedragen om het voorzetselvoorwerp te herkennen”, waarbij zijn eigen bijdrage is “aan te geven of we die criteria kunnen zien als noodzakelijke of voldoende voorwaarden” (Broekhuis 2007). Vervolgens wordt in de rest van het artikel de notie “vzv”, met alle problemen en onduidelijkheden die er blijkens de besproken literatuur aan kleven, gebruikt voor een beschouwing over bovengenoemde werkwoordsindeling. Dat is natuurlijk Broekhuis’ goed recht, maar zijn typering van eerder onderzoek als “in de praktijk een belemmering [vormend] voor een meer diepgaand onderzoek van het voorzetselvoorwerp” wekt een andere verwachting, namelijk dat er nieuw licht op het vzv geworpen zal worden. En daarin wordt de lezer (werd ik) teleurgesteld.

Broekhuis oppert dat ik zijn onderzoeksverslag (in het artikel na paragraaf 2) wellicht niet zie als een interessante bijdrage aan onze kennis over het vzv. De vraag is echter niet of ik die bijdrage interessant vind, maar of die over het vzv als zodanig gaat. Dat is niet het geval: in verband met zijn werkwoordsindeling gebruikt Broekhuis het traditionele begrip vzv om na te gaan in hoeverre dat zinsdeel zich laat combineren met het direct en indirect

object en met bepaalde subjecten. Hoe interessant ook, het draagt niet bij aan inzicht in het vzv zelf. Broekhuis geeft dat ook - schoorvoetend - toe, waar hij zegt dat de titel van zijn artikel “wellicht iets te ruim geformuleerd” is (Broekhuis 2007).

Broekhuis’ uiteenzetting over de aard van de in de literatuur besproken criteria heeft als doel toe te lichten waarom het karakter van het eerdere onderzoek zijns inziens “te betreuren” is (Broekhuis 2004:98): waterdichte criteria worden (in de taalkunde) vrijwel nooit gevonden en daarom had men zich beter kunnen wijden aan andersoortig onderzoek.

Dat de criteria in kwestie slechts noodzakelijke of voldoende voorwaarden zijn om van een vzv te kunnen spreken is zeker waar, maar om nu te betreuren dat eerdere taalkundigen zich hebben bezig gehouden met het zoeken naar en bediscussiëren van waterdichte criteria, vind ik, op zijn zachtst gezegd, nogal vreemd. In de eerste plaats omdat “in de wetenschap het zoeken naar sluitende definities op zijn minst tot de desiderata behoort” (Schermer-Vermeer 2006:147) en in de tweede plaats omdat de stelling dat “dit in de praktijk een belemmering [heeft gevormd] voor een meer diepgaand onderzoek van het voorzetselvoorwerp” (Broekhuis 2004:98) volstrekt gratuit is.

Ik vermoed dat het mijn uitspraak over de wenselijkheid van sluitende definities is die Broekhuis tot de – ontrechte – veronderstelling brengt dat ik hem de mening toedicht het zoeken naar waterdichte criteria overbodig te achten. Ik wilde slechts de drijfveren van de “eerdere” onderzoekers belichten.

Zijn opvatting over het stagnerend effect van het eerdere onderzoek houdt in dat hij aanneemt dat de taalkundigen in kwestie eerder geneigd zouden zijn geweest tot “meer diepgaand onderzoek” als zij de aard van de eigenschappen waar zij zich mee bezig hielden beter hadden onderkend. Stel dat bedoeld wordt op het soort onderzoek in Broekhuis (2004) (een ander voorbeeld heb ik niet), dan denkt Broekhuis toch niet werkelijk dat eerdere taalkundigen zich daar niet mee bezig hebben gehouden omdat ze belemmerd werden door gebrek aan inzicht in de bedoelde criteria? Ze hebben zich daar niet mee bezig gehouden omdat het (generatieve) kader waarin dat onderzoek plaatsvindt nog niet of onvoldoende ontwikkeld was, dan wel niet gekend of geambieerd werd.

Mijn uitspraak dat genoeg nemen met noodzakelijke en/of voldoende voorwaarden “op gespannen voet [staat] met toetsbaarheid” (Schermer-Vermeer 2006:147) had eveneens betrekking op de werkzaamheden van eerdere taalkundigen: geconfronteerd met onbeslisbare gevallen neigt men er toe meer of andere criteria te blijven zoeken. Hier leest Broekhuis “tussen de regels door” dat ik hem een onwetenschappelijke houding aanwrijf (Broekhuis 2007). Temeer omdat ik de uitspraak toelicht aan de hand van een passage uit Broekhuis (1997) over de werkwoorden *bloeden* en *drijven*.

Dit voorbeeld heb ik gekozen omdat het in kort bestek duidelijk maakt welke consequenties het kan hebben dat criteria voor een bepaald onderscheid slechts noodzakelijke en voldoende voorwaarden zijn. Want die consequenties zijn lang niet altijd hetzelfde. In het door Broekhuis aangehaalde geval van het lijdend voorwerp bijvoorbeeld (Broekhuis 2004:98) is het aantal gevallen waarin de voldoende voorwaarde van passivisatie ontbreekt zo gering, dat men die gevallen als uitzonderingen op een verder sluitende definitie kan beschouwen (waarvoor een verklaring natuurlijk altijd welkom is) (Schermer-Vermeer 2006:153, noot 8). Bij het voorzetselvoorwerp is de situatie heel anders; het aantal criteria is veel groter en ook het aantal “mismatches”.

Bij *bloeden* en *drijven* hebben de eigenschappen waar het om gaat betrekking op de verdeling van werkwoorden in onaccusatieve en onergatieve. Broekhuis (2007) geeft 4 van de 6 eigenschappen die daarbij in Broekhuis (1997) gehanteerd worden en concludeert terecht dat *bloeden* en *drijven* op grond daarvan niet ingedeeld kunnen worden bij de onaccusatieve werkwoorden, omdat ze niet voldoen aan de voldoende voorwaarden daarvoor. Om de zelfde reden zijn ze ook niet in te delen bij de onergatieve werkwoorden, want ze voldoen evenmin aan de voldoende voorwaarden daarvoor: ER-nominalisatie en PASSIVISATIE. Met betrekking tot deze eigenschappen is dus geen enkele indelingsclaim toetsbaar en daar ging het mij om (ook als men alle 6 de eigenschappen uit Broekhuis 1997 erbij betreft, blijft dat zo). Dat Broekhuis de werkwoorden daardoor interessant vindt, doet aan de stand van zaken niets af. Met mijn commentaar dat

de meer voor de hand liggende mogelijkheid dat deze werkwoorden niet onaccusatief zijn [...] niet snel meer overwogen [zal] worden. En al helemaal niet de mogelijkheid dat het begrip “onaccusatief” geen adequate verklaring biedt voor de hulpwerkwoordelijke selectie [...] (Schermer-Vermeer 2006:147)

wil ik geenszins suggereren dat Broekhuis met het formuleren van voldoende en noodzakelijke voorwaarden beoogt problematische feiten van tafel te vegen. Ik wil naar voren brengen dat als men zich – hoe noodgedwongen ook – moet neerleggen bij de omstandigheid slechts noodzakelijke dan wel voldoende voorwaarden aan te treffen, de stand van zaken zo’n stagnatie te zien kan geven, dat het beter lijkt de eigenschappen in kwestie zelf en de relatie ertussen onder de loep te nemen. In het voorbeeld van *bloeden* en *drijven* dus de 4 genoemde eigenschappen.

Ik begrijp dat Broekhuis er op wijst dat hij in Broekhuis (1997) expliciet stelt dat de “veronderstelde [onaccusatieve] status van deze werkwoorden nooit (goed) onderzocht is en dat derhalve de nodige voorzichtigheid gewenst is” (p. 45). Het zou waarschijnlijk verstandig zijn geweest als ik die uitspraak expliciet vermeld had, maar vanwege de voorbeeldfunctie wilde ik eigenlijk abstraheren van de auteur; het ging mij vooral om de inhoud en toepassing van de criteria. Omdat Broekhuis ook de nodige aandacht aan de werkwoorden besteedt, wil ik dat kort toelichten.

De omstandigheid dat *bloeden* en *drijven* telisch gemaakt kunnen worden door toevoeging van predicatieve complementen als *dood* en *weg* vind ik niet overtuigend (een mogelijkheid die in Broekhuis 2007 voorzien wordt). Mijns inziens zijn het de combinaties die telisch zijn. Ook vind ik, mèt Hoekstra (1984:176), dat passivisatie eigenlijk niet als criterium gebruikt mag worden, omdat het circulair is een werkwoord onaccusatief te noemen op grond van de onmogelijkheid van (onpersoonlijke) passievorming. Want die onmogelijkheid wordt zelf verklaard door onaccusatieve werkwoorden aan te nemen. Bovendien komt de onmogelijkheid van ER-nominalisatie als noodzakelijke voorwaarde voor onaccusativiteit mij enigszins dubieus voor, gezien woorden als *onderduiker* en *overloper*. Dat geldt ook voor het oordeel over de onmogelijkheid van ER-nominalisatie bij *bloeden* en *drijven*: *bloeder* is een bestaand woord ter aanduiding van iemand die lijdt aan hemofilie, i.e. ‘iemand die (overdadig/onstuitbaar) bloedt’. En *drijver* mag de “benaming van een bepaald type entiteit” zijn (Broekhuis 2007), die entiteit is wel (o.m. in de hengelsport) ‘iets dat drijft’.

Broekhuis vindt ook dat ik, zelfs daar waar ik “misschien wel het een en ander te bieden” heb, de discussie vertroebel door hem meningen toe te schrijven die hij niet heeft. Zo zou ik op p. 152-3 van Schermer-Vermeer (2006) impliceren dat vervanging van een PP door een voornaamwoordelijk bijwoord een voldoende voorwaarde is om te besluiten dat die PP een vzv is, terwijl hij expliciet zegt dat dat niet voldoende is. Hij vergist zich deerlijk: op p. 152-3 gaat het over het voorkomen van een voornaamwoordelijk bijwoord met een afhankelijke zin, het zgn. voorlopig vzv, waarover Broekhuis onder het kopje *Het voorlopig voorzetselvoorwerp* zelf zegt:

Omdat het gebruik van een voornaamwoordelijk bijwoord dat een bijzin inleidt een voldoende voorwaarde is om te concluderen dat we met een vzv-werkwoord te maken hebben [...] (Broekhuis 1997:106)(onderstreping van mij).

De door hem geciteerde zin waaruit zou blijken dat ik ongelijk heb, staat op p. 104 en heeft (uit zijn verband gerukt!) betrekking op een ander geval.

Ook vergist hij zich letterlijk waar hij zegt dat ik claim dat de PP in *Jan woont in Miami* een niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling is (Broekhuis 2007 onder voorbeeld (7)). Ik citeer mijzelf over PP's als die in *Hij woont in een mooie villa*:

we [kunnen] de complementaire plaatsbepalingen tot de predicatieve bepalingen rekenen (Schermer-Vermeer 2006:154)(onderstreping van mij).

Er is dan ook geen sprake van dat ik er op grond van de eigenschappen van de PP bij *wonen* voor pleit “het begrip voorzetselvoorwerp te laten vervallen ten gunste van het begrip ‘niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling’”(Broekhuis 2007, onder voorbeeld (5)). Dat laatste stel ik wel voor, maar om een andere reden, die bij Broekhuis kennelijk niet overgekomen is en die ik hier daarom kort samenvat.

Ik probeer, mij neerleggend bij de omstandigheid dat de criteria die gehanteerd worden ter onderscheiding van het vzv geen sluitende definities vormen, de zaken vanuit een ander perspectief te bezien en wel als volgt:

Als de besproken eigenschappen in samenhang met elkaar bekeken worden, ontstaat het volgende beeld: de vzv'en maken deel uit van een groep PP's die wordt afgebakend door de noodzakelijke voorwaarden en die dus per definitie groter is dan de groep vzv'en. Het voorzetsel wordt geselecteerd door het werkwoord/gezegde [...] en de PP's zijn dus complementen van het werkwoord. Deze complementen laten R-extractie toe, zijn niet predicatief en geen bepaling van plaats of tijd.

Binnen de aldus afgebakende groep bevinden zich twee (gedeeltelijk overlappende) subgroepen met PP's die op grond van de voldoende voorwaarden geacht worden onomstotelijk vzv te zijn: (I) een subgroep van PP's die niet weglaatbaar zijn (zonder dat de betekenis van het werkwoord verandert) en (II) een subgroep die kan voorkomen in de vorm van een voornaamwoordelijk bijwoord + afhankelijke zin (Schermer-Vermeer 2006:153-4).

Ik constateer vervolgens dat

vele PP's die als vzv beschouwd plegen te worden, [...] zich buiten deze subgroepen [bevinden]. Ze voldoen alleen aan de noodzakelijke voorwaarden en dat stelt ze op één lijn met andere PP's die de eigenschappen in kwestie ook bezitten maar niet tot de vzv'en gerekend worden [...] (Schermer-Vermeer 2006:156).

Dat is de reden dat ik, mede vanwege twijfels over het belang van de subgroepen I en II (zie ook hierna), ervoor kies "het begrip "vzv" op te geven ten gunste van het ruimere begrip "niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling" (Schermer-Vermeer 2006:164).

Hoewel ik de PP bij *wonen* dus een predicatieve bepaling noem en niet reken tot de PP's die met het vzv te vergelijken zijn, spreek ik wel van "complementaire plaatsbepaling", iets wat Broekhuis onjuist vindt. Ik gebruik die term in overeenstemming met bijvoorbeeld de ANS (1997) (zie Schermer-Vermeer 2006:154) en omdat ik van oordeel ben dat een zin als *Jan woont in Miami* vergelijkbaar is met *Jan ligt in het zwembad*, een zin die in Broekhuis (2002) onder het hoofdje COMPLEMENTIVES gegeven wordt als voorbeeld van een predicatieve bepaling (p. 224-5). De daar besproken verschijnselen doen zich ook voor bij de PP bij *wonen*. Het in Broekhuis (2002, 2004 en 2007) genoemde argument dat predicatieve PP's niet kunnen volgen op het werkwoord in zinsfinale positie, hanteer ik in Schermer-Vermeer (2006) dan ook expliciet bij mijn afweging de PP bij *wonen* predicatief te noemen (p. 154). Natuurlijk kan Broekhuis de mening zijn toegedaan dat die PP niet vergeleken kan worden met die bij *liggen* en geen complement is, maar alle argumenten die hij daarvoor aanvoert (boven voorbeeld (6)) zijn precies zo van toepassing op de PP bij *liggen*, die op grond daarvan ook geen complement zou zijn. Hoe dan ook, of de PP bij *wonen* nu als adjunct beschouwd wordt of als (predicatief) complement, in beide gevallen wordt hij door mij buiten de groep niet-predicatieve complementaire voorzetselbepalingen gehouden, omdat indeling daarbij "afhankelijk [is] van de vraag of die [predicatieve PP's] wel of niet complementen genoemd worden" (Schermer-Vermeer 2006:163).

Broekhuis veronderstelt niet alleen ten onrechte dat ik de PP bij *wonen* als een niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling beschouw, maar ook dat ik dat zou doen op grond van "het feit dat de PP min of meer verplicht is" (Broekhuis 2007, onder voorbeeld (7)), wat onjuist is, want

het verplicht aanwezig zijn van een PP-constituent [is] geen waterdicht criterium [...] om te kunnen concluderen dat we te maken hebben met een niet-predicatieve complementaire voorzetselbepaling (Broekhuis 2007).

Nee, inderdaad niet, helemaal waar, zie ook Schermer-Vermeer (2006:163):

Het is geenszins duidelijk waarom een rededeel in het ene geval weglaatbaar is en in het andere geval niet, en het is ook niet aannemelijk dat de oorzaken steeds hetzelfde zijn.

Ik presenteer het verplicht aanwezig zijn van een PP dan ook nergens als waterdicht criterium voor het onderscheiden van complementaire voorzetselbepalingen, sterker nog, ik stel dat

ernstig betwijfeld [moet] worden of niet-weglaatbaarheid een voldoende voorwaarde is om binnen de groep complementen een groep PP's met een aparte syntactische functie te onderscheiden (Schermer-Vermeer 2006:163-4).

Selectie van het voorzetsel door het werkwoord lijkt mij een noodzakelijke en voldoende voorwaarde om van niet-predicatieve complementaire voorzetselbepalingen te kunnen spreken. Als dat in Schermer-Vermeer (2006) onvoldoende naar voren is gekomen, dan bij deze. Worden predicatieve PP's ook tot de complementaire voorzetselbepalingen gerekend, dan is selectie door het werkwoord voor die groep waarschijnlijk geen noodzakelijke voorwaarde (omdat bijvoorbeeld PP's die naamwoordelijk deel van het gezegde zijn niet aan deze voorwaarde voldoen). Het spreekt vanzelf dat zich onder de complementaire bepalingen allerlei verschillende gevallen bevinden (ook afgezien van de mogelijkheid dat de PP bij *wonen* een complement is). Maar een vergelijking met de ornithologische taxonomie dringt zich niet direct aan mij op: ik moet de eerste ornitholoog nog tegenkomen die zich het hoofd breekt over de vraag of een bepaalde vogel een pinguïn is of een koolmees.

Met mijn bewering in Schermer-Vermeer (2006:165) dat Duinhoven (1989) bezwaar aantekent tegen een van Broekhuis' centrale voorbeelden: *vechten voor een betere wereld* bedoelde ik dat hij de kwalificatie "vzv" voor de PP bij *vechten* niet zonder meer accepteert; niet dat hij een analyse van Broekhuis zou verwerpen. Gelukkig verwijs ik ter plekke naar par. 2.4, waar het duidelijker staat: "Duinhoven heeft ook twijfels over een van Broekhuis' centrale voorbeelden" (Schermer-Vermeer 2006:156). Ik citeer Duinhoven als illustratie bij mijn opmerking dat het lastig is te beslissen of iets een PP-complement van een werkwoord is (Schermer-Vermeer 2006:165). Duinhoven overweegt voor de PP bij *vechten* twee mogelijkheden en ik geef aan welke redenering ik zou volgen om tot een beslissing te komen.

Over mijn eigen centrale voorbeeld *worstelen met* heeft Broekhuis een andere opvatting dan ik, en dat kan ik mij wel voorstellen. Een van zijn argumenten is de *doe dat*-test: *Jan worstelde en hij deed dat met zijn buurman* is wel goed, maar **Jan worstelde en hij deed dat met zijn geweten* niet. Dat de eerste zin correct is, laat volgens hem ondubbelzinnig zien dat de PP daarin een adjunct is, een onafhankelijke bijwoordelijke bepaling, en niet, zoals ik voorstel, een complementaire bepaling. Hij ziet dus de *doe dat*-test als een voldoende voorwaarde om van een adjunct te spreken en ik kan niet nalaten te wijzen op mijn bespreking van de test in Schermer-Vermeer (2006), waar ik een aantal vzv'en noem die zich door *dat doen* van het werkwoord laten scheiden (p. 151). Als die observaties correct zijn, is het minder makkelijk de test te zien als een voldoende voorwaarde voor adjunctschap.

Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat ik nergens citaten uit hun verband heb gerukt en dat ik het werk van Broekhuis nauwkeurig heb gelezen. Ook is het verre van mij hem een onwetenschappelijke houding aan te wrijven. De passages waaruit hij dat meent op te moeten maken, zouden niet eens geschreven zijn als hij het niet nodig had gevonden zijn opmerkingen over eerdere taalkundigen te maken. Die zijn voor mij de enige onwetenschappelijke smet op een verder vlekkeloos artikel.

● **Bibliografie**

- ANS (1997).** **W. Haeseryn e.a.**. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Deurne: Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Broekhuis, Hans (1997).** Twee typen subject. *Nederlandse taalkunde* 2, 35-51.
- Broekhuis, Hans (2002).** *Adpositions and adpositional phrases*. *Modern Grammar of Dutch*, occasional papers 3, Hans Broekhuis & Riet Vos eds. Tilburg.
- Broekhuis, Hans (2004).** Het voorzetselvoorwerp. *Nederlandse taalkunde* 9, 97-131.
- Broekhuis, Hans (2007).** Worstelen met het voorzetselvoorwerp: opmerkingen bij Ina Schermer-Vermeers artikel. Dit nummer van *Nederlandse Taalkunde*.
- Duinhoven, A.M. (1989).** Het voorzetselvoorwerp. Een zinspatroon in wording. *Nieuwe Taalgids* 82, 40-45.
- Hoekstra, T. (1984).** *Transitivity. Grammatical relations in Government-Binding theory*. Dordrecht Holland/Cinnaminson-U.S.A.:Foris Publications.
- Schermer-Vermeer, Ina (2006).** Worstelen met het voorzetselvoorwerp. *Nederlandse taalkunde* 11, 146-67.

Boekbesprekingen

Rolf H. Bremmer Jr. *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300.* Hilversum/Leeuwarden: Verloren/Fryske Akademy, 2004. 165 blz. ISBN 90 6550 817 1. €17,00.

Ons zicht op de geschiedenis van de Germaanse talen zou heel anders zijn wanneer we geen beschikking hadden over overgeleverde vroeg-middeleeuwse bronnen. Lezen en schrijven zijn cruciaal voor deze overlevering geweest, maar wat is bekend over die vroeg-middeleeuwse schriftcultuur? Rolf Bremmer heeft in *Hir is eskriven* het lezen en schrijven in de Friese landen gedurende de zo geheten lange dertiende eeuw onderzocht: dat is de periode van ongeveer 1180 tot 1330. Niet-frisisten moeten zich realiseren dat die Friese landen omstreeks 1300 het kustgebied van het huidige Friesland, Groningen en Duitsland besloegen, onderverdeeld in gebieden van Westergo bij het Vlie tot Rüstringen bij de Wezer (zie een kaartje op pagina 10). In die Friese landen, ook aangeduid met Frisia, werd in de lange dertiende eeuw geschreven in zowel het Latijn als het Fries. Er werd zelfs veel geschreven volgens Bremmers eerste hoofdstuk dat de titel *Zo veel geschreven, zo weinig gebleven* draagt. Echter, net als in andere taalgebieden, is er ook hier veel door natuurgeweld, wapengekletter en ander onheil verloren gegaan. De schaarse overlevering heeft dan ook aanleiding gegeven tot de opvatting dat er voor 1300 in Frisia weinig werd

geschreven. Het is een opvatting die Bremmer in zijn boek weerlegt door uitgebreid studie te maken van een diversiteit aan bronnenmateriaal: niet alleen handschriften, maar ook objecten als spinsteeentjes (met opschriften), grafstenen, wandschilderingen en dergelijke.

In de tien hoofdstukken die het boek telt, ontstaat een beeld van de historisch-culturele context waarbinnen werd gelezen en geschreven. Bremmer geeft in hoofdstuk 2 (*De komst van schrift en onderwijs*) aan dat inwoners van Frisia met de uitgebreide schriftcultuur van de Romeinen in aanraking moeten zijn gekomen. Ook het runenschrift van Germaanse allochtonen is gezien de bewaarde objecten met inscripties in Friese contreien bekend geweest, maar schrift en boek zouden pas met de komst van Engelse zendelingen zoals Willebrord en Bonifatius, met de kerstening rond 700 dus, de Friese gebieden bereikt hebben. Centraal in zijn boek staat de opvatting dat het schrift zelfs “pas echt voet aan de grond kreeg met de komst van de kloosters in de tweede helft van de twaalfde eeuw” (p. 17). De kloosters in de Friese gebieden spelen in zijn benadering een centrale rol. Zij verzorgden niet alleen onderwijs in het Latijn uiteraard, maar zij werden ook intellectuele centra met bibliotheken, zoals overtuigend wordt beschreven in de hoofdstukken 3 (*Klooster en Kerk: voor God en maatschappij*) en 4 (*Lezen en schrijven in klooster en school*). Onderwijs in lezen en schrijven vond allereerst binnen het

kerk- en kloosterleven plaats, maar wanneer het daarbuiten trad moeten we als doelgroep aan kinderen van de politieke en economische bovenlaag denken. De leesvaardigheid onder leken was zeker beperkt (hoofdstuk 5).

Het Latijn is kerktaal en ambtelijke taal en net als in andere taalgebieden treffen we ook in Frisia Friese woorden (en een enkel zinnetje) het eerst als glossen in Latijnse documenten aan (hoofdstuk 6 *Van Latijn naar Fries*). Bremmer maakt aannemelijk dat volgens de aanwijzingen van het Vierde Lateraans Concilie van 1215 de moedertaal, dus het Fries, gehanteerd werd om het volk het Onze Vader, het Credo enz. uit te leggen en waarschijnlijk ook om te preken. De eerste Friestalige teksten zijn evenwel juridische teksten (hoofdstuk 7), teksten die binnen de fristiek op verschillende punten onderwerp van discussie zijn geweest. Die discussie betreft allereerst de datering van de oudste teksten, de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*, die de Friezen ontvangen zouden hebben van Karel de Grote zelf, en die volgens heersende wetenschappelijke opvattingen terug zouden gaan tot de elfde eeuw. Bremmer staat in hoofdstuk 8 afwijzend tegenover die vroege datering en betoogt dat zo vroeg de randvoorwaarden om zulke teksten op schrift te stellen ontbraken. Het gebruik van het Fries als schrijftaal voor rechtsdocumenten zou pas kort na 1200 in zwang kunnen zijn gekomen en afgaand op het gebruik van volkstalen in omliggende gebieden, is dat zelfs nog aan de vroege kant. "Pas in de loop van de dertiende eeuw zien we de verschriftelijking in het publieke leven in groot-Friesland snel toenemen en zijn er ook de noodzakelijke netwerken waarlangs teksten zich konden verspreiden en instellingen waar ze bewaard konden worden" (p. 95). De kloosters spelen daarin weer een essentiële rol: netwerken van geestelijken, naast in mindere mate ook netwerken van leken (p. 89). De archaische kenmerken van het Fries in deze rechtsbronnen, die zijn aangegrepen om de tekst vroeg te dateren, zouden we aan de eer-

dere mondelinge overlevering van generatie op generatie moeten toeschrijven.

Datering is niet het enige probleem van de oudste Friese teksten. Er zijn naast de Friese teksten ook Latijnse pendanten overgeleverd. De vraag die fristen en ook Bremmer zich stellen is welke teksten nu oorspronkelijk waren. Waren de juridische teksten eerst in het Latijn gesteld en vervolgens in het Fries vertaald of was het andersom? Johanneke Sytsema heeft in een recente lezing *Old-Frisian and Latin in legal texts: chicken or egg?* juridische Friese en Latijnse passages in de oudste Friese handschriften, de Hunsingoër manuscripten, onderzocht (lezing op de conferentie van het Forum for Germanic Language Studies, 5-6 januari 2007, aan de Universiteit van Nottingham). Uit de vergelijking van passages blijkt overduidelijk dat het Fries de uitgangstekst voor een Latijnse vertaling moet zijn geweest. Zo wordt een Fries woord of een Friese term in het Latijn niet met één bepaald woord, maar op verschillende manieren weergegeven en zijn er voorbeelden van onjuiste vertalingen aan te wijzen. Ook correspondeert soms een Fries woord met een heel omslachtige omschrijving in het Latijn. Bremmer erkent ook dat de Latijnse versies in de Hunsingoër handschriften niet de oorspronkelijke bron kunnen zijn (p. 110), maar hij meent dat toch niet aan de conclusie valt te ontkomen "dat (onderdelen van) de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* inderdaad eerst in het Latijn zijn opgesteld" (p. 110). Het primaat van het Latijn is vooral gebaseerd op externe, cultuur-historische gegevens. Als niet-frisist meng ik me niet in deze discussie, maar ik constateer wel dat hier niet alleen een romantische hang naar oude datering en een gevoelige oorspronkelijkheidsclaim voor het Fries in het geding zijn, zoals Bremmer suggereert. In zijn eigen benadering zijn schrijfvaardigheid en schriftcultuur geheel afhankelijk van de kloosters die vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw zijn gesticht, maar we kunnen ons serieus afvragen of er in Frisia ook

geen schrijfvaardigheid van enige betekenis was tussen 700 en 1180. Die vraag, die onmiddellijk met de status van de oudste Friese geschriften is verbonden, is weliswaar lastig te beantwoorden, maar wel intrigerend.

Hoofdstuk 9 en 10 zijn in zekere zin nog een toegift: het ene hoofdstuk gaat over de mythe van de Friese vrijheid en het andere over wat er nog sinds de zestiende eeuw aan Friese geschriften verloren is gegaan. Het boek eindigt met desiderata voor verder onderzoek.

In *Hir is eskriven* komen op een aantrekkelijke wijze cultuurhistorische en deels ook kunsthistorische en archeologische gegevens bijeen. De auteur beschrijft op een aanstekelijke manier de wereld waarin we het lezen en schrijven moeten situeren. Er vallen veel namen en er wordt aan veel historische gebeurtenissen gerefereerd. Ook worden de overgeleverde Friese bronnen steeds al verhalend opgevoerd. Dit heeft als nadeel dat niet-frisisten niet zo eenvoudig een overzicht krijgen van het beschikbare bronnenmateriaal. Een schema met de voornaamste handschriften en de veronderstelde dateringen had daarbij kunnen helpen. Appendix 4, een voorlopige lijst dertiende- en vroeg-veertiende-eeuwse handschriften en handschriftfragmenten uit de Friese landen, is meer bestemd voor de naaste vakgenoten en voldoet niet als overzicht voor niet-frisisten. Af en toe laat de auteur ook een merkwaardig steekje vallen zoals op pagina 47 waar hij in het kader van het onderwijs over het trivium spreekt dat zou bestaan uit onderricht in “*grammatica, logica* en *dialectica* of *rhetorica*”, terwijl de woorden “en” en “of” hier verwisseld moeten worden. Zulke details doen natuurlijk niets af aan mijn zeer positieve oordeel over het boek, dat interessant is voor diverse disciplines. Voor taalkundigen en in het bijzonder historisch taalkundigen van Germaanse talen biedt het boek een prachtig en up to date beeld van vroeg-middeleeuwse schriftcultuur in Frisia, een beeld dat als vergelijking kan dienen voor de situatie in andere taalgebieden. Het boek is bovendien aantrekkelijk geïllustreerd en de prijs voor dit in hardcover uitgebrachte

werk kan dankzij genereuze steun van noordelijke bedrijven geen enkele belemmering voor de aanschaf ervan vormen.

Marijke J. van der Wal

m.j.van.der.wal@let.leidenuniv.nl

Dick Smakman. *Standard Dutch in the Netherlands. A Sociolinguistic and Phonetic Description.* Utrecht: LOT, 2006. X + 367 blz. ISBN 90 78328 04 5. EUR 29,45.

Op het hier besproken boek promoveerde de auteur, Dick Smakman (voortaan S.), op 12 juni 2006 te Nijmegen. Zoals de titel aangeeft, probeert hij in dit boek het Standaardnederlands (SN) sociolinguïstisch en fonetisch te beschrijven. In hoofdstuk 1 formuleert S. zijn onderzoeksdoel (blz. 10): 1. hoe moet het SN gedefinieerd worden en op welke wijze en in welke mate bestaat daarover overeenstemming?, 2. wat zijn de segmentele fonetische eigenschappen van de meest besproken standaardfonemen?

De eerste drie hoofdstukken schetsen de achtergronden van het onderzoek. In hoofdstuk 1 zet S. onder andere (zie boven) zijn onderzoeksdoel uiteen. Hoofdstuk 2 gaat over de geschiedenis van het Nederlands, hoofdstuk 3 over de Nederlandse taalsituatie van tegenwoordig. Het volgende deel handelt over de methodologie: hoofdstuk 4 over het verzamelde taalmateriaal en hoofdstuk 5 over de verschillende deelonderzoeken die uitgevoerd zijn. Deel 3, met de hoofdstukken 6 t/m 9, bevat de sociolinguïstiek: wat zijn de intrinsieke kenmerken van het SN? wat zijn de kenmerken van de gebruikers ervan? hoe zit een en ander in andere talen? hoe beoordelen verschillende groepen respondenten de situatie? enz. Het vierde deel (het fonetisch gedeelte dus) bevat hoofdstukken (10, 11 en 12) over de SN uitspraak: hoe worden bepaalde fonemen in de literatuur beschreven? hoe worden ze in articulatorisch opzicht gehoord (*perceptual description*)? en hoe kunnen ze

in akoestisch opzicht beschreven worden (*acoustic description*)? Daarna volgt, in hoofdstuk 13, de *finale* met de *conclusions* (met daarin als slotparagraaf een *conclusion*, van de *conclusions* dus). Er volgen dan nog een bibliografie, een appendix met de teksten van de enquêtes, een Nederlandse samenvatting en wat er zoal achter in een proefschrift pleegt te staan. Helaas ontbreken registers, registers van namen en zaken. Iemand als Kloeke komt regelmatig ter sprake, zo ook een begrip als *regionaliteit*. Het kost nu aardig wat tijd en moeite om de plaatsen waar iemand of iets genoemd wordt, bij elkaar te zoeken.

Ik probeer in grote lijnen weer te geven op welke wijze S. zijn onderzoek heeft verricht. In grote lijnen: voor de details moet ik naar de uitvoerige beschrijvingen in het boek verwijzen. Voor het gemak volg ik niet de volgorde van het boek: ik begin met de tweede onderzoeksvraag. Wat de fonemen betreft viel de keuze op de fricatieven *v*, *z* en *g*, de *r*, de lange middenklinkers (*ee*, *eu*, *oo*) en de diftongen (*ei*, *ui*, *ou*). In de *Phoneme Evaluation Survey* (PES) moesten respondenten substandaardrealisaties van de genoemde fonemen beoordelen. Dat gebeurde langs schriftelijke weg; de respondenten kregen de klanken dus niet te horen. De realisaties werden in lekentermen omschreven; zo werd bijvoorbeeld gevraagd in welke mate men een ou-achtige oo acceptabel vond. Daarnaast werd onderzocht hoe de genoemde fonemen gerealiseerd werden in een corpus gesproken standaardtaal, afkomstig van zeven sprekers. Dat corpus is langs twee wegen tot stand gekomen op grond waarvan een eerste en een tweede deelcorpus valt te onderscheiden. Het eerste deelcorpus is in eerste instantie afkomstig van dertig radiorepresentatoren. Op basis van de oordelen van informanten die meededen aan het *Speech Evaluation Experiment* (SEE) (waarop S. in hoofdstuk 9 expliciet ingaat), werden daaruit drie duidelijk goede standaardtaalsprekers geselecteerd: Tom Herlaar, John Jaspers en Noud Smelt. Het tweede deelcorpus kwam via de *Sociolinguistic Definition Survey* (SDS)

en de *News Reader Survey* (NRS) tot stand. In de SDS werd de respondenten (onder andere) gevraagd aan te geven in welke beroepsgroep het SN vooral gehoord kan worden en ook de naam van een bekende standaardtaalspreker te noemen. Hieruit resulteerde een groslijst waaruit weer andere respondenten, in de NRS, een keuze moesten maken. Het eindresultaat bestond uit vier bekende televisienieuwslezers van wie opnamen werden gebruikt: Pia Dijkstra, Harmen Siezen, Hennie Stoel en Joop van Zijl. Bij elkaar vormen de corpora een verzameling acceptabele standaardtaal.

Wat zijn nu de resultaten van dit deel van het onderzoek? Ik noem die resultaten (in een eigen samenvatting) die mij het meest getroffen hebben, vooral met het oog op het onderwijs aan van oorsprong niet-Nederlandstaligen. S. wijst zelf op dit mogelijke nut op blz. 12 in zijn inleidende hoofdstuk. Ik neem de uitkomsten van de PES en de perceptuele descriptie samen. Wat de zachte *g* betreft zijn er geen problemen. Deze wordt betrekkelijk hoog gewaardeerd. Dat zoals verluidt bij de KLM een aspirant-stewardess is geweigerd omdat deze met deze *g* behept was, moet dus als absurd worden beschouwd. Het wachten is nu op de eerste nieuwslezer met deze zuidelijke uitspraak. De standaard-*g* echter is vooral stemloos en uvulair en al dan niet (enigszins) schrapperig. Het stemloos of fortis uitspreken van de *v* en de *z* kan er nog wel mee door; er is echter een voorkeur voor een volledig stemhebbend en ongespannen uitspreken (zeker van de *z*). Ook de Gooise *r* en het aau-achtig uitspreken van de *ou* kunnen er nog wel mee door. Wat de *r* betreft bestaan er duidelijke *front speakers* en *back speakers*. In de coda blijkt de *r* niet te prominent te moeten worden uitgesproken; het bezwaar van veel Gooise *r*'s is dat die die prominentie wél hebben. Met de (al te) diftongische *ee*, *eu* en (vooral) *oo* en met de sterke diftongering van *ei* en *ui* (met open eerste element) komen we in de onvoldoendes terecht. Enige doorwerking van het "Poldernederlands" blijkt dus niet.

En dan nu de tweede onderzoeksvraag, de vraag naar de definitie van de standaardtaal. S. gaat ook nu weer na hoe taalkundigen hierover denken maar het accent ligt duidelijk op de oordelen van “leken”. Uiteraard worden deze soorten oordelen met elkaar vergeleken. Het resultaat is een proeve van wat we *perceptuele linguïstiek* zouden kunnen noemen (naar analogie van *perceptuele dialectologie*). Een interessant maar ook moeilijk onderdeel van de taalwetenschap want wat hebben de respondenten precies in hun hoofd wanneer ze hun antwoorden geven? Het materiaal is afkomstig uit een telefonische rondvraag (*Telephone survey: TSS*), de SEE en de SDS. Door middel van een *International Survey (IS)*, waarvan de vragen identiek zijn aan die van de SDS, beschikte S. ook over gegevens voor vier andere taalgebieden: Vlaanderen, Polen, Nieuw-Zeeland en Japan (als we Vlaanderen even als een apart taalgebied mogen beschouwen). Het wordt niet expliciet duidelijk waarom nu juist deze gebieden gekozen zijn. Voor een deel ligt de sleutel in het curriculum vitae van de auteur: hij is namelijk zowel in Lublin (Polen) als in Kyoto (Japan) als docent Nederlands opgetreden. Bij de vergelijking blijkt dat de Nederlandse resultaten niet zomaar gegeneraliseerd mogen worden. Wél wordt steeds op het lingua franca-karakter van de standaardtaal gewezen.

Als het om de intrinsieke eigenschappen van een standaardtaal gaat, zijn de linguïsten en de leken het erover eens dat het SN het gemeenschappelijk bezit van de Nederlandse sprekers is (*generalness*). Het SN wordt ook als mooi, correct en gecultiveerd beschouwd (*culturedness*); de onnatuurlijkheid die daarmee verbonden is (het gevolg van conservatisme en prescriptivisme) wordt niet als een probleem beschouwd. Non-regionaliteit blijkt een belangrijke eigenschap te zijn maar een strikt homogene standaardtaal wordt door een meerderheid van de respondenten niet als de norm wordt beschouwd: regionale en zeker westelijke sporen worden getolereerd. Westelijke sprekers hebben het gevoel dat hun taalgebruik de standaard het dichtste benadert

en zijn daardoor minder gevoelig voor hun westelijke “accent”. De sterke nadruk op non-regionaliteit blijkt niet universeel te zijn en kan een specifieke oorzaak hebben, namelijk de sterk pluriforme uitspraak van de verschillende Nederlandse dialecten. Geen enkele respondent verwijst naar de media als bron van de standaardtaal. In de SDS werd vaak geen antwoord of een onduidelijk antwoord gegeven maar bij de bruikbare antwoorden worden in overwegende mate huis en school gekozen. Kloeke (zie blz. 107) noemde deze ook als zodanig hoewel hij ook van mening was dat de radio meer invloed had dan de school (zie blz. 148).

Wat betreft de veronderstelde eigenschappen van de standaardtaalsprekers noem ik om te beginnen het grappige feit dat een meerderheid Haarlem noemt als de plaats waar de meeste standaardtaal gesproken wordt. De neiging om zo’n plaats of streek (meestal een verstedelijkt gebied) aan te wijzen, lijkt typisch te zijn voor landen met een gevestigde standaardtaal zoals Nederland. Wat Haarlem betreft spreekt S. (blz. 133) terecht over “an example of a persistent language myth”. Westelijke sprekers beschouwen zichzelf eerder als standaardtaalsprekers dan niet-westelijke dat doen. Recent taalgebruik wordt sneller als standaardtalig beoordeeld dan ouder taalgebruik hoewel daarvoor toch een zeker respect schijnt te bestaan. Vooral televisie-nieuwslezers (Pia Dijkstra, Harmen Siezen, Joop van Zijl, samen met Paul Witteman) worden met de standaard geassocieerd. Dit wil echter nog niet zeggen dat deze presentatoren de norm bepalen. De taal van de media wordt in ieder geval kritisch gevolgd. De antwoorden op de vraag hoeveel mensen standaardtaal spreken, lopen nogal uiteen: sommigen denken aan een klein percentage van de bevolking, tussen 0 en 5% (wat doet denken aan Kloeke’s schatting van 3%), anderen aan ongeveer de helft of aan velen. Hier komen een strenge en een milde opvatting van de standaardtaal naar voren.

S. gaat ook na welke invloed de persoonlijke achtergrond van de beoordelaars (*listener charac-*

teristics) op hun beoordelingen gehad kunnen hebben. Gedacht moet worden aan regionale herkomst, opleidingsniveau en sekse. Er bleek een grote mate van overeenstemming te bestaan maar een paar verschillen zijn toch de moeite van het vermelden waard: oudere beoordelaars waren toleranter ten opzichte van de sterk regionale fragmenten (eigenlijk bedoeld als afleiders) en vrouwen gaven hogere waarderingen aan de standaardtaalfragmenten. Dat laatste geldt dan vooral voor de vrouwen uit het Randstadgebied. "It is possible that the members of this group in particular are forerunners in the establishment of standardness norms, resulting in progressive rating behaviour" (blz. 207).

S. heeft ons met zijn proefschrift een belangrijk en interessant boek bezorgd. Al decennia lang woedt er een discussie over de zogeheten "ABN"-problematiek: wat is de juiste beschrijving van de referent in kwestie en wat is er de juiste benaming voor? Het is goed dat er nu eindelijk eens een uitvoerig en degelijk onderzoek is uitgevoerd. S. heeft zeker ons inzicht in hoe de standaardtaal wordt ervaren en wat als de beste uitspraak daarvan wordt beschouwd, verdiept. Hij heeft voorzover ik zie zijn onderzoek met de vereiste zorgvuldigheid uitgevoerd. De restrictie *voorzover ik zie* is nodig omdat ik de beoordeling van het akoestische gedeelte aan meer ter zake kundigen moet overlaten. Eenvoudig zit het boek niet in elkaar, onder andere als gevolg van de tweeledige vraagstelling. In ieder geval had ik weleens wat moeite om alle surveys en experimenten uit elkaar te houden. In feite bevat de tamelijk lijvige dissertatie twee boeken zoals al uit de titel duidelijk wordt. Theorie, methoden en resultaten worden op subtiele wijze beschreven maar ook weleens, mede door de literatuurverwijzingen, wat notitie-achtig. Soms treedt het bomen-bos-effect op en zou ik het pad dat de auteur wil lopen, graag duidelijker gemarkeerd willen zien. Maar hiermee verwoord ik slechts enkele lezerservaringen. Een minder gelukkig hoofdstuk vind ik de Finale (hoofdstuk 13) met de "conclusies". Veel

van wat daarin staat (soms nieuwe informatie) had beter in de voorafgaande hoofdstukken geïntegreerd kunnen worden. De finale, in een korte vorm, had dan beperkt kunnen blijven tot een duidelijke samenvatting waarin een aantal zekere en opvallende resultaten een plaats had kunnen krijgen. In de hoofdstukken 2 en 3 (en ook elders) stuitte ik soms op kleine ongerechtigheden. Zo waren het bijvoorbeeld de Bataafse bestuurders en niet de Franse indringers die de regeling van de spelling en de grammatica bevorderden (blz. 23, zie ook blz. 211).

In de conclusie van de conclusies (blz. 295-296) komt de auteur op de vraag wie de normbepalers zijn. Ik ben het met hem eens dat huis en school daarbij een belangrijke rol spelen en verder ook de sociale omgeving (vrienden, collega's e.d.). Van de rol van de media in dit opzicht ben ik minder overtuigd: tegen de media hoeft je nu eenmaal niets terug te zeggen. Het is jammer dat de auteur niet méér gebruik heeft gemaakt van bestaande normtheorieën. Het verschil tussen het *Inclusive Standard Dutch* (de helft of meer van de milde en het *Exclusive Standard Dutch* (van de 0 tot 5%) van de strenge respondenten zou dan duidelijker te plaatsen zijn geweest. Zo is het goed, in aansluiting bij Labov, bij de normen onderscheid te maken tussen (meer) *overt* (openlijke) en (meer) *covert* (verborgen) *norms*, en verder tussen *exogene* (schoolse, van buiten af opgelegde) en *endogene* (in de taal "ingebakken") normen. (Een voorbeeld van een exogene norm is het verschil tussen *hen* en *hun*, van een endogene de "regel" dat in het Nederlands het lidwoord vóór het substantief staat.) De openlijke (vooral exogene) norm bij uitstek lijkt mij nog steeds door de "3%" van Kloeke vertegenwoordigd te worden, wat overigens niet wil zeggen dat die kleine elite de norm voor 100% realiseert. Het is nu eenmaal inherent aan een (exogene) norm dat niemand er helemaal helemaal aan beantwoordt. Er is altijd een discrepantie tussen (in de termen van Renate Bartsch) *acceptance* en *existence*. Het "sociolect"

van de elite komt er echter wel dichtbij. Om deze kern heen is er het taalgebruik dat we *standaardtalig* kunnen noemen: het sluit in meerdere of mindere mate aan bij de door de elite gesproken *standaardtaal*. Voorzover sprekers ervan op de openlijke norm bij uitstek gericht zijn, is er natuurlijk sprake van een veel grotere (al dan niet getolereerde) discrepantie tussen *acceptance* en *existence* dan bij de elite het geval is. Aan dit taalgebruik moeten diegenen gedacht hebben die van mening waren dat SN door 50% of door velen gesproken werd.

Ten slotte een (voorzichtig) *ceterum censeo*: overigens ben ik van mening dat het jammer is dat dit boek, dat voor 90% *over* het Nederlands gaat, niet óók *in* het Nederlands geschreven is.

Cor van Bree
cvbree@dds.nl

C.L. Ebeling. *Semiotaxis. Over theoretische en Nederlandse syntaxis.* Amsterdam: University Press, 2006. 536 blz. ISBN 90 5356 886 7. € 35,00.

Carl L. Ebeling is emeritus hoogleraar Slavische en Baltische taalkunde van de UvA en lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Wie zich zijn scherpzinnige bijdragen herinnert aan discussies over taalkunde in het algemeen en over Nederlandse syntaxis in het bijzonder, weet dat dit nieuwe boek van hem de moeite waard moet zijn. Het omvangrijke werk bevat inderdaad een overvloed aan verhelderende observaties, inzichten en betogen, maar het kost vaak moeite het gebodene op te nemen en te verwerken. Een oppervlakkige lezing is onvoldoende; het boek vergt studie. Ik zal trachten een overzicht te geven van de vorm en inhoud.

THEORETISCHE INZICHTEN

Vorm en inhoud

Om het verband tussen vorm en inhoud draait

het in dit boek. De analyse wordt gestuurd door het principe ‘*één vorm – één betekenis*’. Zowel in zijn theoretische beschouwingen als in de beschrijving van woorden en constructies staat voor Ebeling de relatie voorop tussen de vorm en de betekenis van het taalteken. Met elke betekenis correspondeert een vorm en vice versa. Generaliserend gesproken dus: geen betekenisverschil zonder vormverschil. In de syntactische beschrijving gaat het om vaststelling van de structuur der relaties tussen de betekenselementen in de zin, vandaar ‘*semiotaxis*’ in de titel. In zijn beschrijvingen tracht Ebeling exact weer te geven, wat de taalelementen in hun onderlinge samenhang betekenen, en dat los van de interpretatie in context en situatie. Daartoe heeft hij een noteringssysteem ontworpen, waarmee de inhoud van elke zin kan worden weergegeven in een ondubbelzinnige formule.

Ebelings ‘*syntactische model is, evenals dat van de TGG, generatief*’ (p. 506). Hij wil echter zijn beschrijvingen beginnen aan de betekenis-kant van het complexe taalteken dat de zin is. Voor hem is communicatie de hoofdfunctie van taal, waarvan alle andere functies zijn afgeleid. Hij gaat uit van de intentie van de spreker, waardoor zijn beschrijving een afspiegeling vormt van de praktische taalhandeling. De verhouding tussen zinsdelen, zoals tussen onderwerp en gezegde, ziet hij als relaties niet slechts tussen vormelementen, maar primair tussen betekenis. Het grootste deel van wat doorgaans onder syntaxis valt, beschouwt hij als semantiek.

De theoretische inzichten van de auteur blijken uit het hele boek, doch worden expliciet uiteengezet in een aantal inleidende en afsluitende onderdelen (§ 1-37 en § 154-159). Het boek bestaat uit 159 min of meer zelfstandige paragrafen, tezamen ruim 500 pagina’s. Daar zijn omvangrijke verhandelingen bij van wel een tiental bladzijden, maar ook korte notities van nog geen pagina. Een overzicht van de inhoud volgt hieronder. Een duidelijke structurering van het werk ontbreekt. Het ene onderwerp volgt op het andere, vaak zonder duidelijk verband. De

ontstaansgeschiedenis van het boek maakt dat begrijpelijk. Ebeling heeft gedurende vele jaren artikelen en boeken op het gebied van de Nederlandse syntaxis bestudeerd en van commentaar voorzien. Publicatie van zijn beschouwingen was aanvankelijk niet zijn bedoeling. De auteur is er door anderen toe gebracht zijn beschrijvingen en commentaren te bundelen.

Tegen TGG en schoolgrammatica

In zijn theoretische uiteenzettingen zet Ebeling zich af tegen de TGG, die in hoge mate steunt op de traditionele grammatica:

‘De schoolgrammatica wordt zonder enige evaluatie benut als bron van axiomatische gegevens. In het grijze verleden zijn de categorieën ontstaan als denkcategorieën, de traditionele grammatica heeft ze overgenomen als categorieën van de taal, en in de TGG duiken ze op als betekenisloze vormcategorieën’ (p. 506).

Categorieën die de TGG als formeel beschouwt, als subject en object, zijn zijns inziens semantische onderscheidingen, en de ‘betekenissen’ die met de syntactische categorieën worden verbonden zijn in feite interpretaties. Ebeling beoogt een scherp onderscheid te maken tussen de met de vormen verbonden betekenissen en de interpretaties die in context en situatie aan de taaltekens worden toegekend. Alleen de taaltekens in hun onderlinge samenhang zijn voor de taalbeschrijving van belang.

Ook en vooral de traditionele grammatica oftewel schoolgrammatica vindt bij Ebeling geen genade:

‘Naar mijn mening zijn de premissen van de schoolgrammatica onhoudbaar en kan de taaltheorie geen vorderingen maken zolang men aan haar uitgangspunten blijft vasthouden’ (p. 501); de schoolgrammatica is ‘een onvruchtbare traditie’ (p. 503).

Relativering

Deze krasse uitspraken vragen om een relatering. Ebeling gaat in zijn boek voorbij aan het historische aspect van zowel de traditionele grammatica als van de taal zelf. Het hedendaags Nederlands is het resultaat van een lange ontwikkeling. Onze taal bestaat voor het overgrote deel uit historische elementen en is maar voor een klein deel eigentijds. In het hedendaags Nederlands spelen naast en door elkaar heen verscheidene structurele systemen een rol, die successievelijk zijn ontstaan. De traditionele grammatica, hoe imperfect ook, berust op de taalervaring van vele generaties taalbeschouwers en bevat oudere en jongere syntactische onderscheidingen, net als de taal zelf. Dat de traditionele grammatica nog zo gek niet is, kunnen we demonstreren aan Ebelings eigen voorbeeldzinnen (p. 502):

(156a) Piet zag dat niet

(156b) Piet zag ik niet

Deze zinnen beginnen met een ‘subject’ resp. ‘object’. Ebeling verzet zich tegen het idee dat (156b) een transformatie zou zijn van *Ik zag Piet niet*. Dat (156b) niet herschreven kan worden als $S \rightarrow NP VP$, komt zijns inziens doordat

‘men de NP uit $S \rightarrow NP VP$ vereenzelvigd met “subject” uit de schoolgrammatica en die uit $VP \rightarrow V NP$ met “object”. De uiteindelijke toetsing is derhalve een toetsing aan de schoolgrammatica, die men alleen daarom niet missen kan omdat men het feit dat Piet door (156b) *Piet zag ik niet* voorgesteld wordt als degene die gezien werd als onmiddellijk gegeven evidentie mordicus afwijst’ (p. 503).

Subject en object zijn volgens Ebeling semantische categorieën: ‘feit blijft dat [in *Jan sloeg Piet*] het “subjectschap” semantisch uitputtend beschreven is met de constatering dat Jan degene was die Piet sloeg’ (p. 504).

Het lijkt mij inderdaad niet juist om van een zuiver formele tegenstelling te spreken en het is ook niet nodig een transformatie aan te nemen, maar om een puur semantische tegenstelling gaat het evenmin. De waarheid ligt, dunkt me, in het midden. De tegenstelling *subject* ('aan de werking onderworpen') en *object* ('aan de werking toegevoegd') impliceert wel degelijk vormverschillen. Met het functieverhaal van *Piet* in (156a en b) hangt een structureel onderscheid samen. Subject en persoonsvorm vormen binnen de zinskern de meest hechte eenheid, de diepste kern. De aanvankelijk zelfstandige elementen S en Vf zijn gesynthetiseerd: in (156a) zijn *Piet* en *zag* synthetisch verbonden, in (156b) *zag* en *ik*. Het zijn daardoor onzelfstandige elementen, die elkaar niet kunnen missen. *Dat* echter in (156a) is een zelfstandige specificatie en ook in (156b) staat *Piet* buiten de syntactische zinskern en heeft daarmee een grotere zelfstandigheid dan in (156a).

Over de oude zinsstructuur met [S Vf] als kern heen werd en wordt de informatiestructuur aangebracht. Zo dient in (156b) het zelfstandige zinsdeel *Piet* als uitgangspunt en kern, waarbij de verbinding van [S Vf] de zelfstandige specificatie vormt. De pijlen geven de fasering aan: de informatie wordt niet in één adem (synthetisch) doch gedoseerd gegeven (analytisch):¹

(156a') [Piet zag]_{kern} → dat_{specificatie} → niet_{specificatie}
 (156b') Piet_{kern} → [zag ik]_{specificatie} → niet_{specificatie}

De tegenstelling ligt dus niet uitsluitend in de functies van subject en object, doch ook in het feit dat *Piet* in (156a) een gebonden en in (156b) een zelfstandige constituent is. We hebben met twee verschillende patronen te doen, en patronen zijn vormen.

Homonymie

Patronen behoren tot het systeem van de Nederlandse taal. Kennis van die vaste patronen maakt herkenning mogelijk. De vorm van een taal-

ken is mijns inziens niet datgene wat men hoort, maar datgene wat men herkent. De patronen zijn als de abstracte vorm van het taalteken te beschouwen, en het is deze abstracte vorm die met de betekenis correleert. Overigens zijn in dit geval de waarneembare kenmerken, de uiterlijke vormen van subject en object nog niet geheel verdwenen. De nauwe binding tussen S en Vf komt, afgezien van de intonatie, tot uiting in de verplichte samenplaatsing van deze elementen. Bovendien heeft de verhouding tot de persoonsvorm nog steeds gevolgen voor de naamval van de voornaamwoorden; en er is ook congruentie naar getal (*Piet zagen wij niet* tegenover *Piet zag ons niet*).

De twee patronen (als in 156a en b) maken een zin als *Piet zag Jan* syntactisch homoniem:

[Piet zag]_{kern} → Jan_{specificatie}
 Piet_{kern} → [zag Jan]_{specificatie}

Met deze twee structuren corresponderen de twee zinsbetekenissen. Ebeling heeft een uitvoerige beschouwing aan syntactische homonymie gewijd (§ 121). Hij laat zien dat betekenisverschillen tot onzichtbare patronen kunnen worden herleid. Onbedoeld versterkt hij daarmee bovenstaande analyse van *Piet zag Jan*. Ogenschijnlijk gelijkvormige zinnen, zo betoogt hij, kunnen structuurverschillen bevatten, zelfs wanneer waarneembare tegenstellingen 'niet gevonden kunnen worden' (p. 358). Zijn voorbeeldzin *Jan belooft niet te komen* is syntactisch homoniem; *niet* kan zowel *belooft* ontkennen als *komen*:

Jan (belooft niet) te komen
 Jan belooft (niet te komen)

Elk patroon heeft zijn eigen betekenis. Welk patroon van toepassing is, wordt door interpretatie bepaald.

1 Vgl. voor 'kern' en 'specificatie' mijn *Analyse en synthese in het Nederlands*. Assen 2001.

Aan deze m.i. juiste analyse kan worden toegevoegd, dat de homonymie mogelijk is doordat in de Nederlandse syntaxis het negatie-element zowel kan volgen als voorafgaan. Het zelfstandige *niet* in de analytische zin volgt als specificatie op de persoonsvorm, terwijl de bepaling *niet* binnen de synthetische woordgroep en bijzin aan de kern voorafgaat:

[Jan belooft]_{kern} → niet_{specificatie} → te
 komen_{specificatie}
 analytisch
 [Jan belooft]_{kern} → [niet_{bepaling} te
 komen_{kern}]_{specificatie}
 synthetisch

VORM EN INHOUD VAN HET BOEK

De vorm

Ebelings tekst is zonder grote ingrepen persklaar gemaakt door dr. Adrie Barentsen; er is een inhoudsopgave toegevoegd, een bibliografie, en – gelukkig – een personen- en een zakenregister. Zonder deze registers zou het boek ontoegankelijk zijn geweest. De titels der paragrafen zijn in vele gevallen ondoorzichtig en de termen, afkortingen en symbolen in de tekst zijn zonder het register onbegrijpelijk. De begrippen worden wel verklaard, in de niet als zodanig gekenmerkte inleidende paragrafen en elders, doch daarmee heeft men ze zich nog niet eigen gemaakt. Ook de vele afkortingen zijn ware struikelblokken.

Zo handelt § 81 over de *virtualisator* ('Een virtualisator is altijd tegelijk aggregator', p. 180), § 87 over " Σ " *zonder nexus*, § 89 over *Adjectief als 'DST'*, § 90 over *Quasi-divergentie bij adjectiva*: 'Wanneer convergentie niet in de gedaante van quasi-divergentie optreedt, staan de twee elementen altijd in één regel. Als een onderscheiding nodig is, spreek ik in het laatste geval van *directe convergentie*' (p. 201). 'QUC', de titel van § 97, betekent in de verbinding 'ID(QUC)' 'identificeerbare kwan-

titatief ongespecificeerde of COMPLEX zelfstandigheid' (p. 231). De afkorting wordt enigszins begrijpelijk wanneer we naar het register gaan: 'quantitative unspecified', maar van 'complex' is geen sprake. In *het zijn paarden* (§ 98) is de betekenis van *het* omschreven als 'ID(O)', d.i. volgens het register 'identificeerbaar ongevormd'. Niet alleen de afkorting is ondoorzichtig, ook de omschrijving. § 53 handelt over 'ongespecificeerde hoeveelheid' (als in *water*). Ook daarvoor wordt weer een afkorting ingevoerd 'UQ': 'Er valt een duidelijke verwantschap te constateren van 'UQ' met 'DST', dat in § 43 werd ingevoerd als de betekenis van lidwoordloosheid bij als IND geïnterpreteerde nomina' (resp. 'unspecified quantity', 'uitsluitend dinstinctieve eigenschappen', 'individua').

Om nog enkele afkortingen te noemen: AS, BIS, CNT, DQ, EXP, IC, NE, NER, NPR, NT, NTR, QQ, QUA, REAL, RES (p. 337, ontbreekt in register). Sommige letterwoorden worden in het register verklaard, voor andere moeten we de bladzijden opslaan waar de term wordt uitgelegd. Vaak ook wordt de afkorting reeds in het boek gebruikt, voordat die is besproken.

Kortom, het boek bevat een overvloed aan zelfverzonnen of overgenomen termen en afkortingen, in het Nederlands, Engels en Latijn door elkaar. Voor persoonlijke aantekeningen van de auteur is dat uiteraard geen bezwaar, maar voor de lezer is het een hindernis.

Daarbij komt, dat Ebeling streeft naar eenduidige formules die de betekenis van de zin precies weergeven. Hij heeft daartoe een tekenstelsel ontworpen, dat zich, ook met behulp van het register, slechts met moeite laat ontcijferen. Het omvat tekens als $\sim > \Sigma / \cdot :: . = ; \downarrow$ en sub- en superscripte cijfers en letters voor en achter het woord. Wanneer men de moeite doet Ebelings formules te decoderen, komt men, zoals verwacht, terecht bij de zin waarvan is

uitgegaan. Terwijl echter de natuurlijke vorm van Nederlandse zinnen moeiteloos kan worden gecontroleerd en de inhoud tot in alle nuances wordt begrepen, kosten controle en begrip van de formules een grote inspanning. Bovendien verdwijnen door de nagestreefde eenduidigheid alle vormen van dubbelzinnigheid die in natuurlijke zinnen aanwezig zijn. Gelukkig geeft Ebeling ook een betekenis- en structuuranalyse in woorden, die gemakkelijker is te vatten dan de versleutelde samenvatting.

De inhoud

Het leeuwendeel van het boek wordt gevormd door de bespreking van aspecten van de Nederlandse syntaxis. Het zijn voor een groot deel reacties op artikelen en boeken die Ebeling is tegengekomen. Ze vormen een verrijking van de oorspronkelijke publicaties. Het is voor de besproken auteurs ook verheugend weerwerk te krijgen, wat zeker ten aanzien van artikelen zelden gebeurt. Hoe ruim Ebelings keuze ook is geweest, vele publicaties blijven onbesproken. Dat is misschien jammer, maar onvermijdelijk.

Teleurstellend is het wel, dat er weinig of geen gebruik wordt gemaakt van oudere en jongere literatuur over hetzelfde onderwerp. Ook boeken (als de grammatica's van Klooster en van mijzelf) waarin ongeveer alle onderwerpen aan bod komen die Ebeling aansnijdt, blijven onbenut. Zelfs wanneer Ebeling het gestelde probleem niet kan oplossen, als in § 114 over 'balansschikking' ('Ik heb dan ook geenszins de pretentie het laatste woord hierover te hebben gezegd'), leidt dat niet tot literatuuronderzoek. Dat maakt vooral de stukjes die jaren geleden geschreven zijn, gedateerd. Ebeling onderkent het probleem: 'Een onmiskenbaar risico van de keuze voor het Nederlands is dat ik geen neerlandicus ben, en dus wellicht fundamentele publicaties over het hoofd gezien heb' (p. 13-14). Had samenwerking met een neerlandicus dit probleem niet kunnen ondervangen?

Het boek bevat een aantal clusters van door de inhoud verbonden paragrafen, die echter niet

als zodanig zijn gemarkeerd. Om de toegankelijkheid van het boek te verhogen geef ik hieronder een overzicht. Daarna zullen we enkele paragrafen nader bezien.

Overzicht van besproken onderwerpen

Over de betekenis en het gebruik van lidwoorden (inclusief pluralis en getal) handelen § 38-70. De paragrafen 71-75 gaan over tijdsaspecten. Zo hebben bepalingen van gesteldheid een 'temporele limitatie', die het werkwoord in vele gevallen juist mist. Daarna komen volgorde, intonatie en congruentie, maataanduiding en getal aan de orde (§ 76-87). Over adjectiva handelen § 88-90.

Plotseling verschijnt dan in § 91-95 een verhandeling over *er* in alle vormen van gebruik, en in § 96-98 over het vaagverwijzende *het*. Even plotseling stapt Ebeling in § 99-101 over op valentie, bivalentie en trivalentie van werkwoorden (met S, met S en O, en met S, IO en O). Ook voorzetsels (§ 102-105) hebben twee participanten (*de kat < onder > de tafel*) en er zijn nog 'andere bivalente elementen' (§ 106). Voegwoorden (§ 107) zijn 'plurivalent'.

Een sprong weer in § 108, over de modi, gevolgd door de accusativus cum infinitivo (§ 109) en in verband daarmee andere constructies met de verba sentiendi (§ 110: *ik zag het kind speelde in de tuin* en *ik zag dat het kind in de tuin speelde*) hetgeen Ebeling via de voornaamwoorden *dat* en *wat* (§ 111) tot een bespreking van het voegwoord *dat* brengt (§ 112). Daaraan wordt een beschouwing van het onderschikkende en nevenschikkende *of* gekoppeld (§ 113), dat weer leidt tot *of* in de balansschikking (§ 114). Ten slotte nog een paragraaf over het oorzakelijk *dat* (§ 115) en over *dat* in 'verwaarloosde zinstypes' als *vuil dat het er was* tegenover *vuil dat was het er* (§ 116) en in *de uren dat hij sliep* ('toegevoegde valentie van uitgestrektheid') (§ 117).

In de lange paragraaf 118 gaat het om *hebben* (*de poes heeft vlooien*), de bepaling van gesteldheid (*Anna had haar arm in verband*) en achtergeplaatste bijwoorden (*van de berg af*). Aansluitend

worden in § 119 ‘losse nominale constituenten’ besproken als in *hij schreeuwde zich de keel schor* en *hij schreeuwde zijn vrouw de oren van het hoofd*. In § 120 gaat het om gevallen waarin subject en predicaat niet sporen, als *het woont prettig in dit huis, ik* (nl. mijn horloge) *loop voor* en *de vloer lag vol snippers*.

In § 121 gaat de auteur, als gezegd, nader in op ‘syntactische homonymie’, welke term in het voorgaande reeds verscheidene malen was gevallen. *Het schieten van de jagers* acht hij terecht niet homoniem, anders dan *bij die gelegenheid heeft hij me ‘m voorgesteld* en *Jan belooft niet te komen*. Op § 121 sluiten § 122 (*‘Hij en hem’*) en § 123 over (co)referentie inhoudelijk aan; hier echter geen betekenisverschillen doch alternatieve interpretaties, en dus geen syntactische homonymie. § 124-126 gaan over de betekenis van *hij*, over *zich* en *elkaar*.

Zonder dat dit wordt aangekondigd, handelen de nu volgende paragrafen 127-143 over het werkwoord. Over de tempora: praesens en praeteritum (§ 127); over *zullen* (§ 128); over de deelwoorden (§ 129); en over de voltooiden tijden met *hebben* (§ 130) en met *zijn* (§ 131). Na § 132 over ‘schijnbare voltooiden deelwoorden’ die dienst doen als eigenschapswoord, gaat het in § 133 weer over *hebben* en *zijn*. § 134 handelt over de infinitief en in verband daarmee (onvermeld) de modale hulpwerkwoorden. Daarop sluit ook § 135 aan (*‘Polysemie van zijn’*): *ze zijn wandelen*. In § 136-137 ‘Infinitief versus voltooid deelwoord’ staat de infinitivus pro participio centraal: *heeft kunnen fietsen, fietsen gekund*; ook over *opgelet!* tegenover *opletten!* § 138 gaat over lange en korte infinitief: *hij heeft zitten (te) slapen*. Aansluitend in § 139 *om te* (onder meer consecutief).

De koppelwerkwoorden, inz. *lijken* en *blijken*, komen aan bod in § 140 (*‘Koppelstructuur’*) en § 141 (*‘Bijzondere koppelstructuren’* met *als, tot en voor*). Aan het passief zijn § 142 en § 143 gewijd. Zonder enige overgang handelt § 144 dan over de rode en groene volgorde en § 145 over de volgorde in de bijzin. § 146 gaat over directief

en imperatief. De vorm *wees* is aanleiding tot een bespreking van *zijn* tegenover *wezen* (§ 147). De partikels *dan nu toch maar eens even* die veel imperatieven vergezellen, komen ter sprake in § 148. Aan een uitvoeriger beschouwing over *toch* (§ 149) zijn verscheidene paragrafen over *maar* toegevoegd (§ 150-152). Een aantal ‘spreektaalconstructies’ (§ 153) als *Piet die is gek, ik denk dat Piet dat die het wel redt, dat boek dat wist ik niet dat hij had* en *schrijf op dat adres* besluiten de reeks semiotactische besprekingen. In § 154 (*‘IC-analyse’*) volgt nog een uitleg van het door Ebeling gehanteerde beschrijvingssysteem, als mosterd na de maaltijd.

Enkele beschrijvingen nader bezien

De inhoud der paragrafen is divers, en ook omvang en diepgang van de bijdragen lopen sterk uiteen. De beschrijvingen zijn reacties op wat door anderen te berde is gebracht of verklaringen van frappante verschijnselen die de auteur zijn opgevallen. In het algemeen weet Ebeling de problematiek goed te analyseren en met intrigerende voorbeeldzinnen te verduidelijken. Zelden echter zijn de besprekingen uitputtend. De lidwoorden of deelwoorden, de negatie of het passief, de accusativus cum infinitivo of de volgorde worden niet in een groter verband geplaatst. Een systematische bespreking van de Nederlandse syntaxis beoogt het boek niet.

Vanwege de veelheid en verscheidenheid is het lastig in dit korte bestek op verantwoorde wijze weerwerk te leveren. Ik beperk me tot twee voorbeelden, die een indruk geven van de aard van het boek: Ebelings bespreking van een opmerkelijke woordgroep in § 44 en van een veelbesproken zinsconstructie in § 120.

1. De zool van een oude schoen

Sprekend over het gebruik van lidwoorden vestigt Ebeling de aandacht op het volgende minimale paar. Iemand ziet iets op het strand liggen:

- (44a) Het bleek de zool van een ouwe schoen te zijn

(44b) Het bleek een zool van een ouwe schoen te zijn

De interpretatie kan in beide gevallen gelijk zijn, maar volgens het een-op-een-principe moet er met het vormverschil een betekenisverschil corresponderen. Het verschil ligt volgens Ebeling in de bouw van de twee constituenten, die hij met haakjes weergeeft:

(44a') (de zool) (van een ouwe schoen)

(44b') (een) (zool van een ouwe schoen)

Hoewel het ook in (44a) een onbekende zool betreft, gaat de spreker uit van het complexe begrip 'schoenzool', dat hij opsplijt in 'zool' en 'schoen': *een schoenzool is de zool van een schoen*. De bepaaldheid van de zool lijkt voort te komen uit het feit dat een schoen maar één zool heeft: kent men de schoen dan is de zool bekend (de zool is 'situationeel prominent' § 41). Hoe komt de spreker dan tot (44b)? Vanwege de onbekendheid van de zool wordt met *een* begonnen. Dat het om de zool van een schoen gaat, wordt pas duidelijk wanneer *een* al is verklonken.

Ebeling breidt zijn bespreking uit met andere, complicerende voorbeelden, als *Kees is de/een broer van Piet* oftewel *Kees is Piets broer*, waarbij in alle gevallen in het midden blijft of Piet meer dan één broer heeft. Met Ebelings analyse en met de conclusie dat de structuur van de woordgroep de constituent bepaald of onbepaald maakt, kan ik instemmen. De weergave echter van de twee structuren maakt een geïmproviseerde indruk. De interne verhoudingen lijken juist omgekeerd te zijn. Wanneer de achtergeplaatste bepaling in (44a) reeds invloed heeft op de keuze van het eerste lidwoord, moet de woordgroep een hechte, synthetische, dus ongefaseerde eenheid vormen:

de zool_{kern} van een oude schoen_{bepaling}
synthetische woordgroep

In de b-zin daarentegen staat de kern nog min of meer op zichzelf. Tijdens het spreken pas wordt de voorzetselgroep aan de al geformeerde kern toegevoegd. Hier hebben we met een gefaseerde, analytische woordgroep te doen:

een zool_{kern} → van een oude schoen_{specificatie}
analytische woordgroep

2. *Deze pen schrijft prettig*

Op basis van een studie van De Vries uit 1910, en met veronachtzaming van alles wat er sindsdien over het zinstype is gezegd, geeft Ebeling een semantische analyse van zinnen als:

(120a) Deze pen schrijft prettig

(120c) Het woont prettig in dit huis

waarin subject en predicat inhoudelijk niet corresponderen, anders dan in:

(120d) Deze pen schrijft dun/rood

Daarbij wijst hij ook op andere typen 'zinnen' waar iets met de convergentie niet in orde lijkt', als in *de vloer lag vol snippers, zijn gezicht zat vol sproeten* en *zijn laarzen stonden vol modder* tegenover *zijn laarzen zaten vol modder*. De werkwoorden noemen hier de houding niet van het subject doch van de daarmee verbonden entiteiten.

In (120a) wordt niet bedoeld dat de pen schrijft, doch dat het schrijven met de pen prettig is, net als het wonen in dit huis (120c). De zinnen drukken niet uit dat de werking plaats vindt. De activiteiten moeten door een mens worden uitgevoerd. Het eigenlijke subject wordt dus verzwegen. De constructie zou beperkt zijn tot handelingswerkwoorden. Met De Vries ziet Ebeling een causatief element: de pen en het huis bewerken echter niet het schrijven en wonen, doch de kwaliteit daarvan, die als prettig wordt ervaren. Getracht wordt nu deze semantische aspecten in een geformaliseerde beschrijving te vatten:

(120a) Deze pen schrijft prettig
 $\Sigma/PR\dots$
 pen... = ${}^aX - \downarrow$
 Σ
 ${}^bX = \text{schrijvend} > \text{prettig} > \text{EXP}'$

[Deze pen schrijft]_{topic} → prettig_{comment}

Schrijft maakt daarnaast ook nog steeds deel uit van het predicatuur, dat in het algemeen een persoonsvorm vereist:

(120c) Het woont prettig in dit huis
 $\dots ID(QUC) =$
 ${}^aX - \downarrow$
 Σ
 ${}^bX = (\text{wonend} - [x ; x \text{ IN } y]) >$
 prettig > EXP
 [y ; "] ; huis...'

Deze pen_{subject} [schrijft → prettig]_{predicatuur}

Zo spelen er in dit type zin twee structuren tegelijkertijd een rol, of anders gezegd: de persoonsvorm heeft een dubbelrol:

[Deze pen {schrijft} → prettig]

Bij decodering blijken de formules te kloppen; zij omvatten de genoemde betekenisaspecten: de voorbeeldzinnen impliceren een menselijk subject dat, wanneer men met de pen schrijft en in het huis woont, dit schrijven en wonen als prettig ervaart. Ik zie echter niet, wat deze formele herformuleringen aan onze kennis en inzicht toevoegen. Een middel tot controle van de juistheid en volledigheid der analyse vormen de formalisering niet. Door anderen is opgemerkt dat het in deze constructies steeds om een eigenschap gaat van het subject, om uitspraken met een algemene geldigheid, om een oordeel van de spreker, en dat de werking centraal staat en ongewild verloopt. Dit alles kan uit de formules niet worden afgelezen.

Ook een andere voor Ebeling toch essentiële kwestie wordt niet verhelderd: hoe correleren de beschreven betekenisaspecten met de vorm, dus hoe zitten de uitzonderlijke zinnen structureel in elkaar? Om de bespreking van deze interessante constructie niet met een vraag af te sluiten, zij mij vergund het antwoord samen te vatten dat ik in 1992 en 2001 heb gegeven (zie noot 1). De kwalificatie in (120a) betreft niet slechts het werkwoord; 'prettig' is niet het schrijven op zichzelf doch {het schrijven met deze pen}. *Prettig* heeft betrekking op een gesynthetiseerde woordgroep, die in zijn geheel als kern of topic dient:

Het tweeledige *schrijft* valt uiteen in een nominaal element (het verbale nomen 'schrijven') en een werkwoordelijk element, vandaar de parafraze: 'het schrijven met deze pen is prettig'. Aan een verbaal nomen kan behalve een subject ook een object of een bijwoordelijke bepaling worden toegevoegd; vergelijk *het bakken van brood in de bakkerij door de bakker*. Daardoor behoeft in (120a) de met *schrijft* congruerende naamwoordgroep *deze pen* geen subjectsfunctie te vervullen. En daar het subject van *schrijft* niet wordt uitgedrukt, moet het om een menselijke agens gaan, net als in subjectloze zinnen als *er wordt gedronken, gefloten, gezwommen*.

Besluit

Ebeling snijdt in zijn boek vele interessante onderwerpen aan, vaak als reactie op de publicaties van anderen. Hij levert kritiek op bestaande opvattingen en opent nieuwe gezichtspunten. Als aanvullende bijdragen zijn deze beschouwingen zeer welkom, ook al noden ze vaak tot tegenspraak. Voor wie een van de opgesomde onderwerpen bestudeert, is het nuttig te bezien wat Ebeling daarover zegt. Zijn studie is echter wat opbouw en presentatie betreft zwak te noemen. Het boek zou aan kracht hebben gewonnen, wanneer het nog een grondige bewerking had ondergaan.

A.M. Duinhoven
 am@duinhoven.nl

Carien Wilsenach. *Syntactic Processing in Developmental Dyslexia and in Specific Language Impairment: A study on the acquisition of the past participle construction in Dutch.* Proefschrift Universiteit Utrecht. Utrecht: LOT, 2006. XII + 199 blz. ISBN 90 76864 97 7. EUR 22,41.

De meeste kinderen leren binnen de eerste vijf à zes jaren van hun leven zonder problemen één of meerdere talen spreken en begrijpen. Dat wil niet zeggen, dat ze na die leeftijd geen linguïstische kennis meer vergaren, maar dat ze de *basisprincipes* van één of meer talen verworven hebben en dat ze een (actieve) woordenschat hebben van ongeveer 4000 woorden. Als de taalverwerving niet zonder problemen verloopt, kan daar een duidelijk aanwijsbare oorzaak voor zijn, zoals gehoorproblemen of mentale retardatie. Er is echter ook een groep kinderen die taalverwervingproblemen blijken te hebben, terwijl ze beschikken over een goed functionerend gehoor, een normaal werkend zenuwstelsel en een normale (gemiddelde) intelligentie. In de internationale literatuur worden deze kinderen aangeduid als kinderen met Specific Language Impairment (SLI). De linguïstische aspecten waar kinderen met SLI moeite mee hebben, betreffen vooral de taalvorm en dan met name de morfosyntaxis: werkwoordsvervoegingen zijn problematisch, maar ook komen problemen met het produceren van verplichte argumenten van een werkwoord voor.

Veel kinderen met SLI blijken later problemen te krijgen met lezen en spellen en ze worden gediagnosticeerd als dyslectisch. Dyslexie komt bij 3-10 % van alle kinderen voor. Dyslexie en SLI zouden verschillende gradaties vormen van eenzelfde continuüm van taalstoornissen en dyslexie wordt wel beschouwd als een mildere vorm van SLI. Deze mildere vorm komt pas tot uiting als kinderen geconfronteerd worden met een complexe taak, zoals het (leren) lezen. Omdat dyslexie erfelijk blijkt te zijn, hebben kinderen met één of meer dyslectische ouders een verhoogd risico op dyslexie. Kinderen van

wie een van de ouders dyslectisch is, hebben een verhoogd risico van 40 – 50 % en kinderen van wie beide ouders dyslectisch zijn een risico dat oploopt tot 80 %.

In het onderzoek van Wilsenach, waarvan in de dissertatie verslag wordt gedaan, staan twee vragen centraal:

1. welke vroege linguïstische karakteristieken zijn er te ontdekken in een groep kinderen met een genetisch risico op dyslexie en zijn deze aan te merken als vroege voorspellers van dyslexie?
2. hoe kan het verband tussen SLI en dyslexie gekenmerkt worden, indien gekeken wordt naar morfosyntactische aspecten van het taalvermogen van kinderen met SLI en met dyslexie?

Het onderzoek maakt deel uit van een omvangrijker project genaamd *Early language development in SLI and dyslexia: A prospective and comparative study*, een groot onderzoek naar de relatie tussen SLI en dyslexie, gefinancierd door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), met als projectleider prof. dr. F.N.K. Wijnen, hoogleraar aan de universiteit van Utrecht en een van de promotoren van Wilsenach. De andere promotor is prof. dr. E.J. Reuland.

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen heeft Wilsenach gekozen om 250 kinderen longitudinaal te volgen. Alle kinderen zijn gedurende ongeveer twee jaar vier keer onderzocht met een tussentijd van zes maanden. De gehele onderzoeksgroep bestond uit een groep kinderen die gevolgd is vanaf een leeftijd tussen 1;6 jaar (1 jaar en 6 maanden) en 1;10 jaar, met 70 kinderen met risico op dyslexie en 40 kinderen die een normale taalontwikkeling doormaken. De andere groep kinderen is gevolgd vanaf een leeftijd tussen 3;0 jaar en 3;6 jaar, met 70 kinderen met risico op dyslexie, 40 normale kinderen en 30 kinderen met SLI. De reden voor het niet opnemen van kinderen met SLI in de eerste groep is dat SLI niet gediagnosticeerd kan worden voor de leeftijd van 3 jaar.

De onderzochte aspecten zijn de grammaticale ontwikkeling van de kinderen in de verschillende groepen en de waarneming en productie van morfosyntactische relaties, met name de relatie tussen hulpwerkwoord en hoofdwerkwoord. Van deze laatste is er specifiek gekeken naar de relatie tussen *heeft* (hulpwerkwoord van tijd) en het voltooid deelwoord. Wilsenach motiveert de keuze van deze vorm door te stellen dat “*heeft* + voltooid deelwoord” een van de eerste vormen van het werkwoord is die Nederlandse kinderen verwerven na de infinitief. Daarom vindt zij deze vorm bij uitstek geschikt voor een inventarisatie van de eerste stappen in de verwerving van morfosyntactische kennis in het werkwoorddomein.

De resultaten geven aan dat de jongste kinderen met risico op dylexie moeite hebben met het onderscheiden van grammaticale en ongrammaticale morfosyntactische relaties (*de hond heeft geblaft*, vs. *de hond kan geblaft*). Normale kinderen laten een grotere voorkeur zien voor de grammaticale relaties, dat wil zeggen, ze luisteren significant langer naar de grammaticaal correcte passages dan de kinderen met risico op dyslexie, die geen voorkeur laten zien (gemeten in luisterduur) voor grammaticale of ongrammaticale relaties. Bij de oudere kinderen met risico op dyslexie is ook de productie bekeken van zinnen die een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord bevatten. Dit is onderzocht door middel van een zinsvoltooiingstaak. In vergelijking met normale kinderen gebruiken risicokinderen significant meer infinitieven in de complementspositie van *heeft* en zij laten in zinnen met een complexe werkwoord-argumentstructuur (werkwoorden met twee of meer argumenten) vaker het prefix *ge-* van het voltooid deelwoord weg.

In een zinsimitatietaak in de groep oudere kinderen blijken de kinderen met risico op dyslexie meer problemen te hebben in zinnen met een ditransitief werkwoord dan in zinnen met een intransitief of transitief werkwoord. Ze laten dan vaker het hulpwerkwoord weg en ook

worden lidwoorden weggelaten. Kinderen met SLI hebben ook problemen met het imiteren van korte zinnen.

Om een mogelijke verklaring te vinden voor de invloed van zinslengte heeft Wilsenach het werkgeheugen van de risicokinderen en de kinderen met SLI vergeleken met dat van normale kinderen. De taak bestond uit het nazeggen van reeksen cijfers. De kinderen met SLI en de risicokinderen presteren op deze taak significant slechter dan hun normale leeftijdsgenoten. Dit gegeven kan invloed hebben op de prestatie op de zinsimitatietaak. Wilsenach heeft echter slechts een zwakke correlatie gevonden tussen de capaciteit om te imiteren en de resultaten betreffende het nazeggen van cijfers. Zij concludeert dat het werkgeheugen een beperkte invloed heeft op het weglaten van grammaticale morfemen.

Het laatste onderdeel van het onderzoek van Wilsenach bestaat uit het vergelijken van het vermogen van de oudere kinderen (risicokinderen, SLI en normale kinderen) om onderscheid te maken tussen grammaticale en ongrammaticale relaties. Deze studie is vergelijkbaar met wat eerder bij de jongere risicokinderen is onderzocht. Normale kinderen van 5;0 jaar blijken gevoelig te zijn voor beide morfosyntactische relaties. Ze hebben geen moeite om beide relaties van elkaar te onderscheiden. De kinderen met risico op dyslexie presteren als groep op het niveau van de normale kinderen, maar een subgroep van hen blijkt moeite te hebben met het onderscheiden van zinnen met en zonder hulpwerkwoord (*het paard heeft gerend*, vs. *het paard gerend*). Kinderen met SLI presteren slechter dan beide andere groepen. Wilsenach concludeert dat deze groep kinderen problemen heeft met het bevatten van de linguïstische eisen van de taak.

De conclusie van Wilsenach is, dat de morfosyntactische ontwikkeling van kinderen met een genetisch risico voor dyslexie anders verloopt dan die van normaal ontwikkelende kinderen. Ze voegt daar aan toe dat de risicokinderen in het algemeen geen afwijkend taalgedrag verto-

nen, maar dat de relatie tussen hulpwerkwoord en hoofdwkwoord onstabiel lijkt te zijn. Het onderzoek laat zien dat deze kinderen meer ongrammaticale constructies produceren dan even oude kinderen in een normaal ontwikkelende controlegroep en dat ze grammaticale morfemen vaker weg laten.

Wat betreft het verband tussen SLI en dyslexie concludeert de onderzoeker dat SLI en dyslexie waarschijnlijk wel twee aparte stoornissen zijn, gezien de verschillende prestaties van de groepen op de onderzochte aspecten.

Het proefschrift van Wilsenach levert een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar vroege voorspellers van dyslexie. Het blijkt dat morfosyntactische vaardigheden van kinderen met een risico op dyslexie niet overeenkomen met die van hun normale leeftijdgenoten en dat dat al op jonge leeftijd te constateren valt.

Bij de conclusies die Wilsenach trekt uit de resultaten van haar onderzoek zijn echter ook enige kanttekeningen te plaatsen. De eerste betreft het verschil tussen een morfosyntactische ontwikkeling bij risicokinderen die *anders* verloopt en één die *vertraagd* is ten opzichte van de normale ontwikkeling. Wilsenach schrijft dat de ontwikkeling anders verloopt, maar niet afwijkend is. Uit de manier waarop Wilsenach haar resultaten beschrijft is het niet duidelijk of we hier te maken hebben met een kwalitatief verschil, i.e. een anders verlopende ontwikkeling, waarin bijvoorbeeld taalgedrag wordt aangetroffen dat men nooit bij normale kinderen ziet, of met een kwantitatief verschil, i.e. een vertraagde ontwikkeling die bestaat uit het maken van *meer* ongrammaticale constructies (maar geen andere) en het *vaker* weglaten van grammaticale morfemen (maar wel dezelfde weglatingen als normale kinderen). Of uit het proefschrift blijkt, dat SLI en dyslexie daadwerkelijk kwalitatief anders zijn blijft een vraag. De bewering dat het samenvoegen van kinderen met dyslexie en SLI tot een heterogene groep zal leiden, is weinig steekhoudend, want kinderen met SLI vormen zelf al een heterogene groep, en kinderen met dyslexie ook, al was het

alleen maar omdat er mildere en ernstige vormen van dyslexie bestaan.

Gerard W. Bol
g.w.bol@rug.nl

Nada Vasić. *Pronoun Comprehension in Agrammatic Aphasia. The Structure and Use of Linguistic Knowledge.* Utrecht: LOT, 2006. X + 224 blz. ISBN 9078328118. EUR 23,39.

Op 23 oktober 2006 promoveerde Nada Vasić op een onderzoek naar het begrip van pronominale elementen en hun antecedenten door agrammatische patiënten. Vasić was een van de promovendi in het *Comparative Psycholinguistics Project* dat onder leiding van Dr. Sergey Avrutin werd uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht. Binnen dit project is onderzoek gedaan naar de productie en het begrip van taal door kinderen en afasiepatiënten, waarbij de focus lag op de interactie tussen syntactische en discours mechanismen. In het proefschrift van Vasić vinden we deze focus heel duidelijk terug.

Het proefschrift beschrijft vier experimenten die zowel bij patiënten met een afasie van Broca (in het proefschrift bijna continu aangeduid als agrammatische patiënten) als kinderen tussen 4 en 6 jaar zijn afgenomen. Het idee hierachter was dat bij beide groepen sprake is van een verminderd vermogen om syntactische operaties te interpreteren, i.c. het interpreteren van pronominale antecedentsrelaties. Verschillende constructies werden onderzocht, zoals het begrijpen van voornaamwoorden in transitieve constructies (1), in zogenaamde Exceptional Case Marking (ECM)-constructies (2), in samengestelde constructies (3 en 4) en in de vorm van bezittelijke voornaamwoorden in VP-ellipsis (5)

- (1) De jongen kietelt *hem*
- (2) De jongen zag *hem* dansen
- (3) Eerst heeft *het meisje* de vrouw geknepen en daarna heeft *zij* de man geknepen

- (4) Eerst heeft het meisje *de vrouw* geknepen en daarna heeft de man *haar* geknepen
(5) De oma fotografeert *haar* paard en de vrouw doet dat ook

Wanneer de scores worden bekeken in een test waarbij de juiste afbeelding moet worden gekozen uit drie mogelijkheden of waarbij sprake is van ja/nee-antwoorden, dan blijken agrammatische patiënten geen problemen te hebben met pronomina in gewone transitieve constructies als in (1). Bij ECM-constructies (2) scoren ze echter op kansniveau: de patiënten gokken welk plaatje het juiste is. De afbeeldingen waren of een jongen die in een spiegel zichzelf zag dansen, of een jongen die een andere man zag dansen. Overigens leverden constructies met een reflexief (vgl. 6) geen problemen op.

- (6) De jongen zag *zichzelf* dansen

De problemen met de interpretatie van pronomina blijken niet samen te hangen met problemen met morfo-syntactische eigenschappen van pronomina. Kenmerken als getal en geslacht zijn behouden en leiden er toe dat ECM-constructies wel kunnen worden begrepen als deze eigenschappen een rol spelen. Een zin als (7) ging goed omdat hier 'de jongen' geen antecedent kan zijn van 'hen' vanwege de incongruentie in getal.

- (7) De jongen zag *hen* dansen

Vasić verklaart de verschillen tussen ECM-constructies en transitieve constructies op basis van het *Primitives of Binding*-model van Reuland (2001). Dit model gaat uit van verschillende niveaus die een rol spelen bij de interpretatie van pronomina, namelijk 'narrow syntax', semantiek en discours. Hierbij is er sprake van een hiërarchie, waarbij de operaties die plaatsvinden onder 'narrow syntax' het meest economisch zijn, oftewel, de minste verwerkingscapaciteit kosten. Bij agrammatische patiënten is

deze verwerkingscapaciteit beperkt. Dit leidt tot een vertraagde werking van de syntaxis, waardoor lexicale informatie of discours de interpretatie meer gaan sturen. Bij normale transitieve constructies geeft de lexicale informatie van het werkwoord aan dat er geen sprake kan zijn van één argument, bij ECM-constructies geldt dat niet en daarom wordt discours-informatie gebruikt, hetgeen leidt tot foutieve interpretaties.

Bij zinnen als (3) en (4) is deze discoursinterpretatie altijd nodig, omdat het hierbij om samengestelde zinnen gaat waarbij voornaamwoorden uit het eerste deel verbonden moeten worden met antecedenten uit het tweede deel. Ook bij dit soort zinnen scoren agrammatische patiënten op kansniveau. Het maakte hierbij niet uit of er sprake was van benadrukte of onbenadrukte pronomina. Wel vielen bij de fouten twee verschillende patronen op. Een deel van de patiënten koos altijd hetzelfde topic als antecedent (in zin (3) en (4) het meisje), een ander deel probeerde de voornaamwoorden te koppelen aan de antecedenten met dezelfde thematische rol. In sommige gevallen leidde deze strategie tot juiste interpretaties, vandaar de scores op kansniveau.

Zinnen als in (5) zijn ambigu en in het onderzoek hiernaar werd vooral onderzocht welke voorkeur er bestond voor een bepaalde interpretatie. De controlegroep liet geen voorkeur zien, maar de agrammatische patiënten hadden een duidelijke voorkeur voor de semantische interpretatie in (8).

- (8) Oma fotografeert het paard van oma en de vrouw fotografeert het paard van de vrouw

Een discoursinterpretatie waarbij er sprake is van één paard dat door oma en de vrouw wordt gefotografeerd werd zelden gekozen door de agrammatische patiënten.

Kinderen tussen 4 en 6 lieten vergelijkbare scores zien op de andere onderzoeken. Een duidelijk verschil tussen beide groepen bestond er echter bij de constructies met VP-ellipsis als in (5). In tegenstelling tot de agrammatische patiënten

lieten de kinderen juist een duidelijke voorkeur zien voor de deictische interpretatie van deze zinnen.

De onderzoeken die Vasić beschrijft zijn goed opgezet en gaan in op verschijnselen die tot op heden binnen het afasieonderzoek nauwelijks aan de orde zijn geweest. Verklaringen voor begripsproblemen bij agrammatisme hadden vooral betrekking op problemen met verplaatste constituenten en een dergelijke verklaring kan niet gebruikt worden voor de verschijnselen uit dit onderzoek, omdat bij de pronomina geen sprake is van verplaatsing. Vasić laat bovendien zien dat er duidelijke overeenkomsten zijn tussen de syntactische moeilijkheden die kinderen ondervinden en die van agrammatische patiënten.

Dit neemt niet weg dat er ook bezwaren zitten aan de onderzoeken van Vasić en deze zijn vooral van methodologische aard. In het gehele proefschrift worden algemene uitspraken gedaan over agrammatische patiënten. Alle resultaten leiden tot conclusies over vertraagde syntaxis bij agrammatisme tijdens het zinsbegrip in zijn algemeenheid en in de discussie wordt ook nog de link gelegd met de zinsproductie. Aan het gehele onderzoek hebben echter slechts 8 agrammatische patiënten meegedaan. Statistisch gezien betekent dit dat er geen generaliserende uitspraken gedaan mogen worden over de patiëntgroep als geheel. Los daarvan vinden we bij de verschillende onderzoeken statistische onvolkomenheden. Het ECM-onderzoek had een dusdanig beperkt aantal items, dat het twee keer is afgenomen bij dezelfde groep patiënten. Dit is weliswaar gebeurd met een tussenpoos van 6 maanden, maar uit het onderzoek naar VP-ellipses, waar hetzelfde is gebeurd, bleek dat de patiënten tijdens het tweede onderzoek lager of gelijk scoorden in vergelijking met het eerste onderzoek. Het is dus de vraag of geconstateerd kan worden dat de groep gelijk gebleven is in deze periode. Bovendien bleek bij dit eerste onderzoek bij de helft van de patiënten een groot deel van de scores te ontbreken.

Bij het tweede onderzoek met de samengestelde zinnen bleken twee patiënten een totaal ander beeld te laten zien dan de andere 6 patiënten. Dit is een normaal verschijnsel bij agrammatisme en dat is ook vaak de reden om niet-parametrisch te gaan testen. Vasić merkt echter op dat deze patiënten de uitkomsten vertroebeld zouden hebben. Ze heeft vervolgens deze patiënten uit de analyse gehaald, vindt dan wel het gewenste effect en baseert daar vervolgens ook haar conclusie op.

Het tot twee keer toe afnemen van tests, het baseren van conclusies op data van soms 4 patiënten en het verwijderen van patiënten uit toch al kleine groepen om tot significante resultaten te komen, had vrij eenvoudig voorkomen kunnen worden door te zoeken naar een iets grotere onderzoeksgroep. Hoewel het niet eenvoudig is om veel zuivere patiënten met agrammatisme te vinden, is het ook zeker niet onmogelijk, gezien andere promotieonderzoeken waarbij data van agrammatische patiënten zijn gebruikt. Het had kunnen leiden tot een veel betere onderbouwing van een verder interessant onderzoek en daarmee ook tot veel verder reikende conclusies.

Roel Jonkers
r.jonkers@rug.nl

Bibliografie

Reuland, E. (2001). Primitives of Binding. *Linguistic Inquiry* 32, 439-492.